

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Gnideld, vrideld, slageld.

Med en jämförande studie.

Af

Nils Keyland.

B. Vrideld.

Vrideld. Af vrida, fsv. vridha. På allmogespråket ofta *vrideld* eller *vriell*; *vredeld* (Österbotten punkt 66, Uppland p. 97), *vreeld* (Österbotten p. 65, 70; Jämtland p. 109; Medelpad p. 86), *vreggeld* (Uppland p. 98), *vrenel'n* och *vren'el* (Ångermanland, p. 67, 107), *vremotseld* (Uppland p. 99), syn. *gnideld* och *gnoeld* (Småland p. 95, 101, 102, 61). Johan Ihre upptar formen *vrideld*¹ och *vredeld*.² Isländska *bragðalseldr* (af *bragðalr*, syl, drill). Tyska litteraturen äger ingen särskild benämning för vrideld utom den som motsvarar vårt *nödeld*, se not 1—2 här nedan och Fataburen 1912, s. 1.

¹ De Superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis, Diss. Acad., Upsaliae 1750—52 s. 88: »Sed, ut superstitione sunt omnia plena, ignem e lignis excutiunt, alterum lignorum, tamquam terebram, in altero circumvertentes, qui ignis a nostratibus appellatur *vrideld*, Germanis nothfeuer, & paganis inter sacras res reputatus; si enim apud Romanos per incuriam Vestæ ignem exstingui passæ fuerant ejus sacerdotes, mos erat, tabulam felicis materiæ tamdiu terebrare, quousque exceptum ignem cribro æneo Virgo in ædem ferret (jfr Justus Lipsius, De Vesta et Vestalibus, C. VIII, hvilket arbete återfinnes hos Joannis Georgius Grævius, Thesaurus Antiquitatum Romanorum p. 619. Trajectus ad Rhenum 1696. Lipsius i sin tur citerar Festus, Livius och Simplicius.)

² Glossarium Suiogothicum Tome II: »*Wred-eld* vocatur ignis, qui ex attritu duorum lignorum elicitur, & qui a superstitionis varie usurpari dicitur». Här begagnar sig Ihre tydligen af den definition som återfinnes hos J. Fr. Schannat, Concilia Germaniæ, Coloniae Augustæ Agrippiensium 1759, Tomus I, kap. V, s. 49: Decrevimus quoque, ut secundum Canones unusquisque Episcopus in suâ Parochiâ sollicitudinem gerat . . . ut populus Dei paganas non faciat; sive . . . sive . . . sive illos sacrilegos ignes, quos

Vridelden framkallades på olika sätt medelst en drill eller borr af trä (drillpinne, isl. bragðalr,¹ grek. τρύπανον, lat. terebra) å ett annat stycke af trä, hård (lat. tabula, se not 1 s. 193). Apparaten i dess helhet hette på grekiska πυρεῖον, på latin igniarium eller ignitabulum.²

I. Alternativ rotation.

a. *Handdrill*. Handdrillen består af två delar, drillpinne och hård.

Punkt 55. I »Wärend och Wirdarne», del I, sid. 189, meddelar Hyltén-Cavallius följande: Ännu för en mansålder sedan funnos trakter i vårt land f. ex. Dalsland, hvarest gamla skogsmän och skyttar förstodo att efter våra urfäders sed upptända eld utan stål och flinta medelst att häftigt rulla en torr ekekäpp mellan händerna emot ett torrt trästycke, och i Värend är samma sed, änskönt öfvad annorledes och i annan mening, icke okänd än i dag.³

P. 56. Man hade ett hål i ett säte eller dylikt utaf gran, och så höll man en torr björkpinne mellan händerna och surrade rundt, tills det började kolas, och man fick eld; men det måste vara vana, intet gick det för hvem som hälst.⁴ Fig. 24. Härjedalen.

Från europeiskt område saknar jag för öfrigt uppgifter om den primitiva handdrillen. På vissa områden ute i vida världen, såväl

Ned fratres vocant sive omnes quæcunq; sunt, Paganorum observationes diligenter prohibeant . . . *Ned fratres* (*Nied feor*, *Noth feur*), *id est, ignis, ex duorum aridorum lignorum attritu elicitus*. (Se annan läsart Fataburen 1912, s. 1.)

Jfr Hermannii Conringii ad Stephanum Baluzium epistolæ, i Epistolarum Syntagma, Helmestadiæ 1694, XIII, s. 41: » . . Ostendi verò, illa antiquiora esse primis Christianismi in Saxonia rudimentis: atque pertinere illum indiculum ad caput V Synodi Liptiensis celebratæ anno 743. Id quod indubiè etiam Tu probabis: mecumq; corriges illam Sirmondianæ editionis voculam *Nedfrutres* in *Nodfyres*, quorum fit mentio in Indiculo: Cùm hodieq; Germanis nobis *Nodfyr* appelletur *ignis magna violentia excitatus, confritu lignorum*, quo vulgus agrestium superstitiosè abutitur adversus creditas pecudum fascinationes. » — Kursiv. af förf.

Pehr Lovén, *De Gothungia*, s. 21, sammanställer sin definition efter samma gamla källor, men benämner elden enligt skånskt idiom *gnie-eld*.

¹ Biskupa sögur, I, sid 616. Utg. Kaupmannahöfn 1878. Se s. 233, not 4.

² Appollonius Rhodius. Se äfven M. H. Morgan »De Ignis Eliciendi Modis Apud Antiquos», Complete preservation and discussion of what the classics preserve with regard to the methods of making fire amongst the ancients. Denna afhandling ingår i tidskriften Harvard Studies in Classical Philology, vol. I, s. 13—64. Se där speciellt s. 21.

³ Jfr Fataburen 1912, sid. 2.

⁴ Efter meddelande af Per Svensson, Lillhärda.

den gamla som den nya, är dess användning desto vanligare. Sålunda finner man den sporadiskt omnämnd från Asien¹ så väl för heligt som profant bruk, oftare från Afrika.²

Om handdrillens förekomst i Nordamerika yttrar Mac Guire i anf. arb., s. 693: Äldre amerikanska skrifter visa starkt sannolikheten af, att den nordamerikanska indianen vid tiden för de hvitas ankomst kände endast den enkla drillen, som rullas mellan handflatorna. W. Hough uppräknar ett tjog indianstammar från Alaska till Carolina, hos hvilka handdrillen begagnats, och belyser sin resumé med en mångfald afbildningar af handdrillar i The U. S. National Museum i Washington.³ Fullt inhemsk är den också eller har varit i Centralamerika⁴ och Sydamerika.⁵ Äfven i Australien och Oceanien.⁶

¹ Transactions of The Asiatic Society of Japan, VI, 1878, s. 223; Reprint Tokyo 1888. Om sättet att göra helig eld i Japan. — E. B. Tylor, Primitive Culture, London 1891, vol. II, s. 385, om eldgörning bland en fornarisk stam på Ceylon. — J. G. Wood, The Natural History of Man, London 1870, II, s. 502, dyakerna på Borneo, med illustration. — W. Hough, Firemaking Apparatus in The Annual Report 1888, Washington 1890, sid. 551, 552, fig. 17 och 18, ett par heliga Ainos-drillar. — Samuel Ödman, Resebeskrifning om Kamtschatka, Upsala 1787, s. 67 (efter Steller). — J. D. Mac Guire, A Study of the Primitive Methods of Drilling, Washington 1896, sid. 667, med illustration af en »Bronze Babylonian fire god», se fig. 25 i denna uppsats. Efter Harper's Magazine, januari 1894.

² G. Schweinfurth, Im Herzen von Africa, Leipzig 1874, I, s. 571, Nilområdet. — E. B. Tylor, Anthropology, An Introduction to the Study of Man and Civilisation, London 1881, s. 261—2 och fig. 72, bushmännen. — J. G. Wood, anf. arb., I, sid. 101, kafirerna, med illustration. — Hough, Firemaking Apparatus, sid. 552—553 och fig. 19, herdefolk i Somalilandet (metoden där, enl. förf:s mening, importerad från Arabien). — Proceedings of The Royal Society of Edinburgh, XII, s. 309, R. W. Felkin, Maidu eller Morunegrerna i Central Afrika. — Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, XV, s. 10, taveitanegrerna på Kilimanjaros sluttningar. — British Museum, anf. Handbook, s. 15 fig. d. — Carl Petter Thunberg, Resa uti Europa, Africa och Asia 1770—1779, Uppsala 1789, II, s. 179. — Eric von Rosen, Från Kap till Alexandria, Stockholm 1912, sid. 86 (figur), Batwastammen.

³ Se Firemaking Apparatus, s. 533 ff. Äfven i The Methods of Fire-making, sid. 395 f., talar han om handdrillen. Jag hänvisar f. ö. till H. H. Bancroft, The Native Races of the Pacific States, London 1876, I, s. 237; — G. H. Loskiel, History of the United Brethren, London 1794, sid. 54 (här af finnes en svensk upplaga, Stockholm 1792, och återfinnes där samma uppgift sid. 75).

⁴ Lord Kingsborough, Antiquities of Mexiko, London 1831. En oerhördt omfångsrik samling af forn-mexikanska hieroglyfmålningar, hvori handdrillen ofta återkommer som dekorativt motiv, se t. ex. vol. II, 2:a afd. blad 4 och 9, 4:e afd. bl. 11, 12, 14, 19, 32; Se äfven Mac Guire, anf. arb., s. 701 f., samt Tylor, Researches etc. (som ofvan), sid. (Forts. å not 4 samt noterna 5 och 6, se följande sida.)

Belysande frågan om handdrillens uppkomst hänvisar jag till Mac Guire, *anf. arb.*, s. 667, och Karl von den Steinen,⁵ som i ett längre resonemang dryftar problemet om dess utveckling till eldon utan att för sin del finna någon acceptabel lösning. — Huruvida man af den iakttagelsen, att prylning alstrar värme, så småningom ledts till försök att *afsiktligt* framställa eld, hvilket denne författare knappast tror på, eller om man gjort det genom härmning af tillfälliga förebilder i naturen, står ej klart.

Min sagesmans uttalande i p. 56, att det vid handdrillens handtering måste vara vana och att det icke gick för hvem som helst, bekräftas ofta. Med det uppöfvade handlag, som vilden därvid besitter, går det dock att få eld på förvånansvärdt kort tid äfven med handdrill. Uppgifterna variera emellertid ganska betydligt. Wood¹ uppger, att det är ansträngande och att två män måste turas om, likaså R. W. Felkin¹ samt Transactions of Japan,¹ som anslår t. o. m.

237 f., fig. 21, 22: Girolamo Benzoni, History of The New world, Issued by the Hakluyt Society, London 1857, sid. 149, med illustration, Nicaragua. I vårt Riksmuseums etnografiska afdelning finnas flera handdrillar från dessa trakter, t. ex. fr. Zuaque el. Mayo-folket i Nordvästra Mexiko (saml. af prof. C. W. Hartman) och från Salvador.

⁵ Eric v. Rosén, The Chorotes Indians in the Bolivian Chaco, A preliminary Report, Stockholm 1904, pl. XIII, XVIII, 3, 4, Chorotesindianerna. — Erland Nordenskiöld, Indianlif, Stockholm 1910, s. 37 f. (Choroti och Ashluslay); Indianer och hvita, Stockholm 1911, s. 111; Ymer 1905 s. 294, Beiträge zur Kenntniss einiger Indianerstämme des Rio Madre de Dios-Gebietes, Yamiaca, Tambopata-Guarajo, Atsahuaca indianerna, jfr Ymer 1906, s. 80.

Zeitschrift für Ethnologie XVII, 1885, sid. 311 f. »Brief betreffend die brasilianischen Wilden» (Ehrenreich); samma tidskrift, XXXV, 1903, s. 75 ff. Upps. af Max Schmidt (»Praktische Versuche über das Feuerbohren nach indianischer Weise») med afbildning af handdrillar i Berliner Museum fr. Njepnpebotu, Tschamakoko, Yamamadi; jfr P. Ehrenreich, Völkerkunde Brasiliens, Berlin 1891, s. 55. — Jahrbuch Mittelschweiz. Commercial. Gesellschaft, II, Arau 1888, upps. Emil Hassler, sid. 114 f., Brasilien etc., jfr Hough, Firemaking Apparatus. — Handbook of American Indians North of Mexico. Part I, Washington 1907 (Smithsonian Inst.), med illustration. — Erik Boman, Antiquités de la région Andine de la république Argentine. Paris 1908. Tome Second, s. 596 f., 658 f. — Walter Raleigh, The Discoverie of the large, rich and bewtiful Empire of Guiana, London 1596, Hakluyt Society, III, London 1848, s. 99, — Karl von den Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Braziliens etc., Berlin 1894, s. 219 ff.

⁶ Aftonbladet 30/7 1911, Bland infödingar i Nordväst-Australien (Kimberleydistriktet), uppsats af Yngve Laurell; några exemplar därifrån finnas i Riksmuseet. — Carl Lumholtz, Bland människoätare, fyra års resa i Australien, Stockholm 1889, sid. 178 och fig. 49. — R. Brough Smith, The Aborigines of Victoria II, s. 250. — Arthur Rigg, Cantor Lectures, Journal of The Society of Arts, August 6, 1895, jfr Mac Guire, *anf. arb.* s. 666.

¹ Anf. arb. och s.

3 å 4 personer. Tylor¹ säger: Metoden kräfver några få minuter, om man är skicklig och har lämpligt trä — en af oss skulle knappast lyckas. Enligt Samuel Ödman² hålles på Kamtschatka sättet för »kveckare än eldstålets bruk». Erik von Rosen² meddelar, att Chorotes-indianerna i Bolivia göra eld på 30 sekunder, och denna tid öfverensstämmer med den bästa, som Walter Hough under sina egna experiment lyckats uppnå. En jämförelse visar, att denne expert med en bågdrill lyckades frambringa eld på sex gånger kortare tid eller på 5 sekunder. Max Schmidt har vid sitt experimenterande med handdrillen funnit, att »den sammansatta rörelsen, tryck och drillning, som är förenad därmed, är så svår, att arbetet ej utan vidare leder till resultat». Själf har han aldrig lyckats. Med apparat (båge) däremot har det gått på 7—15 sek. Rekordet af eldgörning medelst handdrill innehas emellertid enligt Hough³ af apacheindianerna, som i vittnes närvaro gjort eld på 8 sekunder, men äfven under exceptionellt gynnsamma förhållanden på 2 sek. Det senare enligt deras egen utsago. De skola vara världens skickligaste elddrillare.

Fig. 24. Handdrill.
Härjedalen.

Hvad beträffar drillarens ställning i fig. 24, så finna vi någonting fullkomligt motsvarande hos Hough i Firemaking Apparatus, fig. 20, där en taveitaneger sitter grensle öfver en stock, drillande eld. Detta sätt är i alla fall ovanligt. Huru betydligt posen kan variera, därom ger den citerade litteraturen i ord och bild en tillräcklig föreställning. Vanligen består härden af ett lättare trästycke, som måste fasthållas, och utföres detta stundom af en eller t. o. m. två medhjälpare, stundom och oftast af drillaren ensam. Ibland sitter han

¹ Anthropology, anf. s.

² Anf. arb. och s.

³ Firemaking Apparatus, sid. 542.

på marken och trycker fast härden mellan eller under fötterna, ibland står han på knä på den. Delvis är posen gifvetvis beroende af härdens form, hvilken, i många fall tillfällig och godtycklig, varierar från den grofva, runda eller halfva stocken till den smala, runda eller halfva grenen, eller från det långsträckt brädet till den lilla kvadratformiga plattan. Bland flyttande stammar, hos hvilka handdrillen räknas till husgerådet och medföres från det ena stället till det andra, är härden af lätt, portativ typ, bestående af en smal, obearbetad gren (t. ex. Mexiko, Sydamerika, Australien) eller af en lätt träskålla af växlande storlek och form (se särskildt The U. S. Nat. Museums samlin-

Fig. 25. Ge Bil. Babylonisk eldgud. Efter en figur af Boscawen.

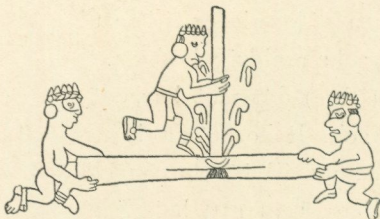

Fig. 26. Handdrill. Detalj af en mexikansk hieroglyfmålning. Efter Lord Kingsborough.

gar i Hough, Firemaking Apparatus). Drillpinnen är stundom rak, t. o. m. täljd, stundom bestående af en alldeles obearbetad, mer eller mindre krokig gren. Från Sydamerika ända upp till Utah och Oregon förekommer ett slags drillpinne, med särskild spets af lämpligt träslag. Spetsen är stundom fastlindad vid en gren eller som en tapp (jfr fig. 44) instucken i pilskaftet, hvilket, alltid till hands, sålunda tjänar ett dubbelt ändamål.¹

Fig. 25 och 26 visa gamla afbildningar af handdrillen.

b. Handsnodd-drill, förk. snoddrill. Består af fyra delar: drillpinnen, snodden, hvarmed man sätter drillpinnen i rörelse, härden och tryckstycket.

P. 57. Riksdagsman F. O. Mörtzell i Malåträsk, Västerbotten, meddelar: »De hade en 6 dm. lång käpp af 4 cm. groflek. Fogade

¹ Se Nordenskiölds och v. Rosens samlingar, samt Hough, Firemaking Apparatus.

så ena ändan i en tjärstubbe eller ett tjärigt vedstycke, antingen lodrätt eller vågrätt, jfr fig. 27, 29. Andra änden sattes mot en brädlapp, som var lagd på bröstet. En 2 cm. bred läderrem slogs ett hvarf omkring käppens midt. I takt drogs nu remmen med ömse händerna, så att om en stund började det ryka i tjärstycket och därpå glödga. Af denna glöd blåstes elden upp.»

P. 58. Elis Eriksson i Taserud, Arvika landsförsamling, Värmland, har berättat, att han som pojke varit med om att göra nödeld genom att drilla en käpp eller pinne mellan en brädlapp, som sattes

Fig. 27. Handsnoddill.
Värmland.

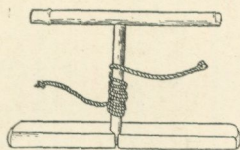

Fig. 28. Handsnoddill.
Nias (Asien). Efter Modigliani.

för bröstet och en dito, som placerades på marken, en sten eller stubbe. På dessa brädlappar gjordes små fördjupningar för ändarne af käppen. Det kunde vara en, två eller tre personer som utförde förrättningen, en som tryckte till och en eller två som drog i snöret, jfr fig. 27.¹

P. 59. I Silleruds sn, Värmland, förekom ännu i början af 1880-talet att man på lek gjorde eld med en käpp, som hastigt drillades med ett snöre. Käppen spetsades i ändarne och ställdes upp och ned mellan tvänne brädstumpar, af hvilka den ene hvilade på marken,

¹ Meddeladt af hr Ludv. Mattsson, hvilken sändt mig en fotografi tagen på ort och ställe. Denna visar sagesmannen drillande på beskrifna sätt med hården-brädlappen lagd på en stubbe.

den andra mot bröstet, fig. 27, jfr. fig. 28. Detta sätt att göra eld sades där vara lärdt af en gammal gubbe, som hette Lars i Hohl.¹

P. 60. I Ölme socken i Värmland plägade gossar roa sig med att göra eld på följande sätt. Man lade en träklump, hvori man skurit en liten grop, i närheten af en vägg. En stör, spetsig i båda ändar, ställdes i gropen ofvanpå träklumpen, och ofvanpå stören lades en stång horisontalt, med fäste i en väggspringa. Ett snöre slogs

Fig. 29. Handsnodd drill. Värmland.

omkring midten af stören, och en karl i hvardera ändan af snöret drog, medan en annan tryckte stångens yttre ända nedåt. Sagesmannen² visar i fig. 29, hur man bar sig åt. Jfr ställningen i fig. 47.

P. 61. »I Wärend omtalas Gnidelden äfven under namn af Gnoeld (af gno, gnida). När boskapen i någon ordning får svartsjuka, har man ända till senare tid brukat upptända gno-eld genom att lägga ett snöre omkring en stafver och dermed vrida emot en afhuggen ekstock, tills det fattar eld. Med denna gnoeld rökas kreaturen och

¹ Meddeladt af folkskollärare G. Fagerlind, efter hvilken anordning fotografien är tagen.

² Jakob Ellman från Ölme.

upptändes ny eld i gården. Äfven har sådan eld varit brukad för att tända på kolmilor och masugnar.»¹ Småland.

P. 62. Brukaren Lars Gren från Ekshärad, Värmland, hvilken namn jag förut nämnt i sammanhang med gnidelden, gick tillväga som i närmast föregående fall, men begagnade ett uppstående fast föremål, en vägg, en stolpe eller dyl. till härd i stället för en brädlapp. Härigenom erhöll drillpinnen ett horisontalt läge. I fig. 30 visas, hur en person ensam utförde drillningen. I fig. 31 hjälpas tre personer åt. En trycker på och två dra i hvar sin ände af snöret. Detta senare sätt ledde raskare till målet, och då Gren — en het sommardag — demonstrerade det för mig, började det ryka efter tre à fyra sekunder. Det var på lek samt vid nödfall i skogen man gjorde eld på detta sätt. I brist på torrt fnöske tog man en flik af skjortan.

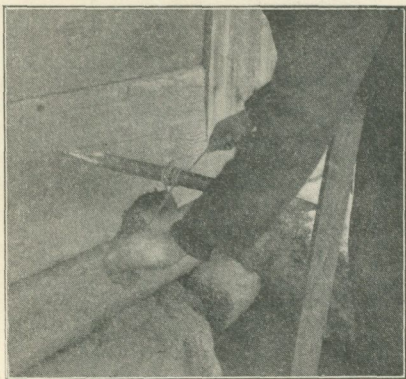

Fig. 30. Handsno drill.
Värmland.

P. 63. Samma förfarande som i p. 62, med en dörr eller dylikt till härd, har förekommit i Växvik, Köla sn, Värmland. »Ett snöre slås ett hvarf kring pinnen och snörets ändar tar man, en i hvardera handen, och drar åt ömse sidor, så att pinnen snurrar. På dörrar till gamla säterstugor har man sett flera märken efter elddragningar.»²

P. 64. »När något kreatur är sjukt, så låter man taga Gnideld med en speta af en ekepinne, och ett snöre uti en husdörr, som så länge drages tills det tager eld, hvilken eld, då han blir ansyls tre

¹ Wärend och Wirdarne I, tillägg och anmärkningar IV.

² Meddeladt af A. T. Byberg. Om användning af nödelden på denna trakt se p. 49. Benämningarna *elddragning* och *dragen eld* (= nödeld), jfr danska *Ilddragning* och tyska uttrycket *Feuer ziehen*, norska *drage træild*, sammanhånga väl sannolikt från början med rep- och snoddmetoden, där elden faktiskt dragits. Sedermera hafva orden fått den vidsträcktare betydelsen nödeldsgörning och nödeld i allmänhet.

gångar dragen omkring sig och med en viss formulär signa, botas det, när kreaturet rökes därmed». Småland.¹

Fig. 31. Handsnoddrell. Värmland.

P. 65. Från en svensktalande bygd i Österbotten, Finland, meddelas mig: »Johan Erik Joppas, 84 år, i Yttermark by i Närpes omtalar, att hans far berättat, huru han som gosse, då han jämte

¹ J. J. Törner, anf. manusk., jfr G. O. Hyltén-Cavallius, anf. arb., I, tillägg och anm.

kamrater vallade kor, brukade roa sig med att taga *vreeld* på så sätt, att de försågo sig med en pinne, som något hvässades i ändarna. En af gossarna satte en brädlapp med en liten grop emot sitt bröst och stödde ena änden af pinnen mot gropen och den andra mot ladväggen. Två gossar drillade nu omkring pinnen med ett snöre. När gnistor begynte synas, uppfångades de i fnöske.»¹

P. 66. Oscar Smeds, skräddare, 30 år, hemma i Finby i Närpes, berättar, att när han som gosse jämte kamrater gick i vall, brukade de »ta vred-eld». Från en laddörr uttogs en stock, som en af kamraterna stödde mot marken i lodrät ställning, ett litet stycke från ladväggen. Mellan dörrstocken och väggen sattes en pinne, som med ett snöre af en eller två af gossarna drillades fram och tillbaka, tills brandlukt kändes och friktionspunkterna blefvo svedda. Detta var en allmän lek bland vallhjon, men någon verklig eld tog man inte.¹

P. 67. Ville man göra vriden eld, »vren-el'n», inne i stugan,² berättar gamle smeden Olof Sjöström från Hattsjö, Gideå socken i Ångermanland, så passade man in en pinne i ett hål i väggen och dess andra ände i ett motsvarande hål i en huggkubbe. Ett snöre lindades ett par hvarf omkring pinnen, och genom att draga i detta med ömse händer kom pinnen i hastig vridning, så att fnösket i kubbens hål antändes. En person sköt på kubben, medan den andre drillade.³ Fig. 32.

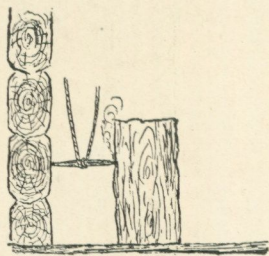

Fig. 32. Handsnodd Drill. Ångermanland. Teckning af J. A. Näslund.

P. 68. Olof Persson i Taserud, Arvika landsförsamling, Värmland, berättar, att i hans ungdom gjordes nödeld genom att drillas en furukäpp mellan en brädlapp mot bröstet och dörren till en badstuga. Men han minnes ej, om det var för något visst ändamål.

P. 69. Från Kils socken i Värmland berättar sjuttiofemårige Erik Olsson, hvilken numera är bosatt i Frykerud följande: »Blef

¹ Meddelare folkhögskoleföreståndaren Jacob Tegengren, Kristinestad.

² Jfr p. 76, 83.

³ Meddeladt af folkskollärarne J. A. Näslund och A. T. Renlund. Teckningen är efter en skiss af herr Näslund.

ett svinkreatur sjukt, då jag var liten gosse, skulle det botas med nödeld. Denna framkallades på det sätt, att dörren till en kölna, som var mycket torr, ställdes på glänt och en i båda ändarne rundt tillspetsad kaffe sattes mellan dörren och dörrkarmen. Kring kaffen lades ett snöre eller tågstump. Genom att växelvis draga i snörets ändar sattes kaffen i hastig svängning till dess eld uppstod vid dess båda ändar. Med denna eld antändes en halmkärffe, som man lade öfver en fägata, och öfver den brinnande halmkärffen skulle det sjuka

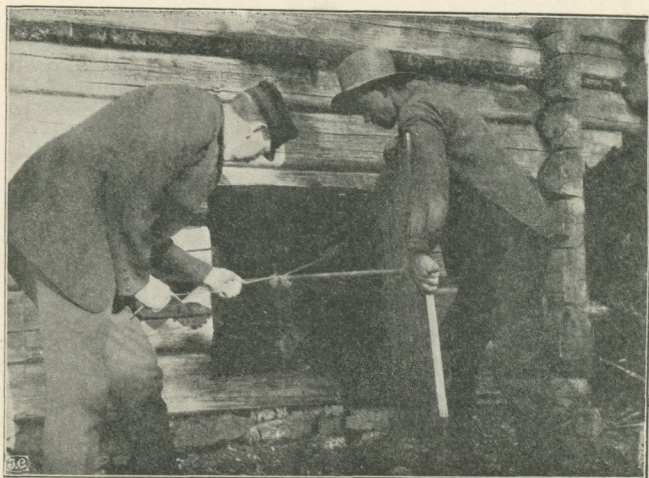

Fig. 33. Handsnodd drill. Värmland. Foto. Ludvig Mattsson.

djuret drifvas, så skulle det blifva friskt.¹ Fig. 33.² På förfrågan af fotografen, om sagesmannen hade sig bekant, huruvida några svin verkligen blifvit friska af den där behandlingen, svarades: »Å dä vet ja inte, men nock trodde di fell dä!»

P. 70. »Markus Mattsfolk, landtbrukare, 27 år, bosatt i Koldnäs by i Närpes i Österbotten meddelar, att han som gosse jämte kamrater roat sig med att taga vre-eld sålunda, att de slagit upp en dörr

¹ Meddeladt af folkskolläraren Erik Andersson.

² Ludvig Mattsson, som äfven personligen besökt trakten, meddelar efter sagesmannen, att allra säkrast gick drillningen, om man vid drillpinnen knöt fast två snören, hvilka rullades om några hvarf; då kunde det icke glida.

mot en vägg. Mellan dörren och väggen sattes en pinne, som med ett snöre af två personer snurrades fram och tillbaka, medan en tredje person tryckte dörren mot pinnen. Genom att gjuta tjära på friktionsställena erhöles eld.¹

P. 71. Från Växvik, Köla socken, Värmland, berättas också om elddrillning mellan dörr och dörrpost, och i fig. 34 visas det, hur man gick till väga. En med nedre änden mot marken, med öfre änden mot dörrens utsida snedt inpressad klump afser, som det synes, att reglera trycket i stället för den drillande själf eller någon hans medhjälpare. — Ännu i mannaminne, berättar en åttioårig gubbe

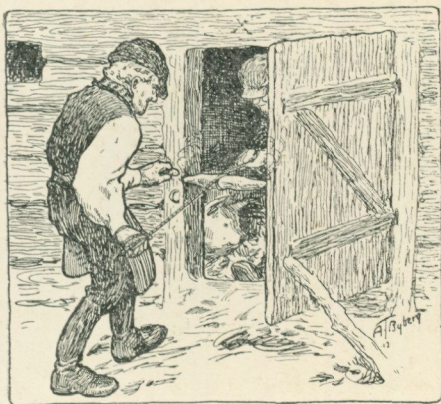

Fig. 34.

Fig. 35.

Handsnothdrillar. Värmland. Teckningar af A. T. Byberg.

från denna trakt, har man sett djupa brännmärken i dörrposten vid säterstugorna. I dessa fanns det en stor öppning i taket öfver eldstaden, och det kunde ibland hända, att det regnade in på natten och släckte glöden, så att man måste göra nödeld, ifall man inte hade stål och flinta.²

P. 72. Fig. 35 visar ytterligare en drillanordning från Växvik, Köla sn, Värmland, mot den meromnämnda svinsjukan. Drillpinnens ena ände är riktad mot en vägg, den andra mot en i marken nedslagen stolpe. På grund däraf att stolpen befinner sig på något

¹ Meddelare Jacob Tegengren.

² Meddeladt af A. T. Byberg.

mindre afstånd från väggen än drillpinnens längd, fjädrar han sig och utöfvar på pinnen det erforderliga trycket.¹

P. 73. I Nors socken i Värmland vred man med en rund pinne eld i en tråklyka.²

Anm. Uppgiften är ofullständig, men troligen är det här fråga om någon anordning, som är besläktad med den i p. 74, fig. 36, låt vara att man till äfventyrs begagnat sig af en lös klyka i stället för en rotfast, klufven stubbe.

P. 74. Anders Höglund, hemma i Yttermark by i Närpes, berättar, att han flera gånger under jaktfärder, då han varit i afsaknad af tändstickor, framkallat eld på följande sätt. Med en yxa har han spjälkat en torr, något murken, men ej alltför fet stubbe af furu eller gran. I den uppkomna klyftan insätter han en 12—14 cm.

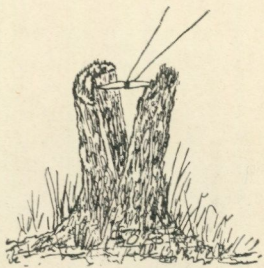

Fig. 36. Handsnodd Drill.
Österbotten. Efter teckning
af J. Tegengren.

lång, i ändarne tillspetsad pinne af torr gran, som tämligen hårdt inpressas mellan klyfytorna i stubben. Kring en skåra på midten af pinnen slår han ett snöre i halfslag och börjar kraftigt drilla pinnen. Efter en stund börja gnistor springa fram. Strör han nu maskmjöl (trämjöl) på dessa, har han snart eld. Fig 36.³

P. 75. Karl Persson i Stenshult, Älfsered, Kinds hd, Västergötland, meddelar skriftligen: »Jag har genom min moder och en granne lyckats framdraga följande fakta. Gnideld uppgjordes här på gården sista gången troligtvis i början af 1870-talet, och var vår granne därvid behjälplig tillsammans med sin fader och min morfader och någon dräng. Bland får och svin gick en sjukdom kallad *vresjuka*, det sjuka djuret satte hufvudet i vädret, surrade rundt och föll ikull. Härför var naturligtvis rökning med vrideld ett förträffligt botemedel. Den uppgjordes på följande sätt. I ett dörrkar af ek i ladugården borrhades hål, ett på hvar sida, hvori sattes en kafvel

¹ Meddelare hr A. T. Byberg efter en gammal gumma på orten.

² Meddeladt af dr I. Arwidsson.

³ Meddelande af folkhögskoleföreståndaren Jacob Tegengren i Kristinestad.

eller rulle af ek, så att den kunde få en roterande rörelse. Om denna kaffe slogs sedan en s. k. bukrem, och genom att sedan draga med en hand i hvar ända af remmen fram och åter bringades kafveln i rörelse. Härvid måste personer bytas om i arbetet, då det måste gå med kläm och fart för att få det så varmt, att man genom att lägga 'tonner' (fnöske) vid hålen kunde få detta att taga eld. Detta är allt hvad jag lyckats taga reda på om vrideld. Som ni ser af foto (fig. 37), hjälpas två personer åt att draga, en i hvar ände af repet (som här ersätter den nämnda bukremmen). Och sedan man hjälpts åt att få eld på ett ställe, bars sådan eld vida omkring i bygderna till ställen, där man hade de sjuka djuren, i en träsko eller dylikt.»¹

P. 76. »Uti tvänne mot hvarandra stående väggar eller träd, där åtminstone det ena var torrt, gjordes urhålkningar, dit en torr och på båda ändarne tillspetsad stör trängdes. Denna omvirades tvänne hvarf med ett

rep eller tåg, i hvars båda ändar man fattade och drog fram och tillbaka. Därpå uppstod hetta i väggen, och efter en stunds drillande bebådades eld genom rökens uppstigande, och denna gällde det att medels blåsande sätta större fart i. Sättet användes att göra eld på gården.» Gideå sn, Ångermanland. Sagesman Olof Sjöström.²

Anförda exempel visa, hur olika handsnoddrollen kan användas. Drillpinnen kan efter omständigheterna riktas vertikalt, p. 57—59, eller horisontalt 62—76. Det senare blir en gifven följd vid drillning

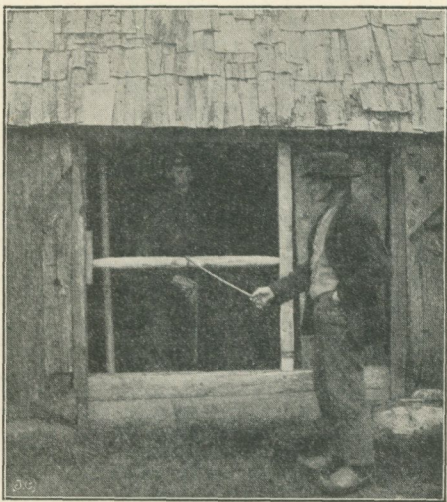

Fig. 37. Handsnoddroll. Västergötland.

¹ Bref och fotografi tillsända mig af tandläkaren G. Blomgren i Borås.

² Den skrifna berättelsen härom, som kommit förf. tillhanda, är af folkskollärarne A. T. Renlund och J. A. Näslund.

mellan två fasta, upprättstående föremål, mellan en dörr och en dörrpost, tvänne stolpar etc. De visa äfven, hur olika saken ställer sig, om en ensam utför arbetet eller flera hjälpas åt, om en person trycker mot pinnen såsom i p. 57—70, eller om man gör ett eller annat arrangemang med själfspänning såsom i p. 71 ff.

Sättet att ta det första bästa man påträffar till tryckstycke, liksom till hård, står i full öfverensstämmelse med nödeldsgörningens

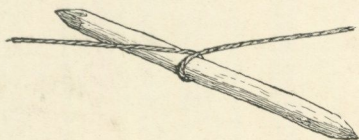

Fig. 38. Drillpinne. Enkelt slag.

hos oss numera tillfälliga karaktär, men är samtidigt nog så ursprungligt.

Till snodd begagnas i de flesta fall hos oss som annorstädes ett tåg af varierande groflek och material, som omväxlande slogs ett slag, fig. 38, eller två, t. o. m. flera, omkring drillpinnen. Tillfälligt kunde, efter hvad man muntligt berättat mig, en vriden vidja få göra tjänst, och enl. Modigliani, se fig. 28, drillar man på Nias med ett tåg af växtfibrer. Hos eskimåerna utgöres snodden allmänt af en smal rem af hvalrosshud, sälskinn el. d. Till den breda typen, omnämnd i p. 57, 75, finna vi en motsvarighet i t. ex. Wissenschaftliche Mittheilungen.¹

Snoddrillens spridningsområde sträcker sig öfver skilda världsdelar.

Om dess förekomst bland eskimåerna finnes en rikhaltig litteratur.² Det berättas, att en träplatta äfven hos dem tillfälligtvis kan begagnas till tryckstycke, men vanligtvis använda de ett litet för ändamålet af ben eller trä täljdt stycke med ett hål för drillpinnens öfre ända och en valk att bita i. De trycka nämligen ofta

¹ III, s. 574, se illustrationen.

² Se t. ex. The Voyages and Works of John Davis, London, Hakluyt Society 1880, Edit. by Albert Markham, s. 19: »He took a piece of a boord, wherein was a hole halfe thorow: into that hole he puts the end of a round sticke like unto a bedstaffe, wetting the end thereof in traine and in fashion of a turner, with a piece of lether, by his violent motion doth very speedily produce fire» etc. (Davis föddes omkring 1550). — The Transactions of the Ethnological Society of London, 1861, s. 140, Sir E. Belcher. — Walter Hough, Firemaking Apparatus, s. 558 (jfr Holm, Ethnologisk af Angmagsalikerne, Danish Umiak Expedition to Eastern Greenland, 1888, s. 28, Plate XIV, samt Salomonsens konversationslexikon under Fyrtøj), 562, 565, 568. — Henry Tylor, Researches etc. (som ofvan), sid. 241 f. (jfr Henry Ellis, Voyage to the Hudsons Bay, London 1748, s. 132, 134 och Kotzebue III, s. 155). — Mac Guire anf. arb., s. 707 ff. (jfr Davis och Tylor).

med tänderna, då de drillar, ett sätt som är typiskt för dem. Men de trycka stundom äfven med ena handen, stundom med bägge händer. I senare fallet är tryckstycket långsträckt och försedt med handtag, fig. 39. På ändarne af drillsnodden pläga de ha knappar af elfenben, stundom af trä eller björntänder att hålla i, se fig. 39. Mac Guire framkastar den åsikten, att till eskimåerna kan snoddrillen hafva införts för långa tider tillbaka från Japan, Sibirien eller Europa.¹

Från en indiansk stam å en af Stilla hafvets nordliga ögrupper finnes visserligen snoddrillen antecknad,² men skildringen ådagalägger tydligt, att den i detta fall måste ha varit ett lån från eskimåerna. Hos indianerna är, som förut nämnt, handdrillen den ursprungliga. Från Asien är den känd genom nyare och äldre litteratur.³ Äfven från Nya Holland.⁴ Öfvergå vi sedan till den europeiska litteraturen finna vi där mångenstädes uppgifter eller antydningar om snoddrillen, äfven i den klassiska.⁵

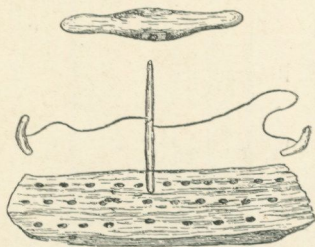

Fig. 39. Handsnoddrill.
Grönland. Efter G. Holm.

¹ Anf. arb., s. 659.

² Archibald Campbell, *A Voyage round the World from 1806 to 1812*, Edinburgh 1816, s. 59.

³ Elio Modigliani, *Un Viaggio a Nias*, Milano 1890, sid. 385, med illustration (jfr fig. 28 i denna uppsats; Nias är en ö söder om Siam). — Mac Guire, s. 713, Indien (där allmänt begagnad för framställande af den heliga elden) och Ceylon. — Rigveda skildrar drillningen, så äfven Kātayāyana's karmapradipa, däri först omtalas hvilket material, som borde till apparaten tagas. Sedan heter det: Fyra och tjugo tum längden, sex bredden, fyra tjockleken, det är det traditionella måttet på de båda *aranî* (träna hvaraman drillar). Åtta finger vare *pramantha* (drillstafven) detta är mantanaverktyget. . . . Af kohår, blandadt med hampa, tre gånger tvinnadt och af hela trådar, en famn långt, vare snodden, hvarmed elden drillas; jfr Adalbert Kuhn, anf. arb. s. 70 ff., där en mängd citat ur Rigveda och annan fornindisk litteratur förekommer angående elldrillningen; sid. 13 redogör han efter Wilsons öfversättning till Rigvedadiktarna för smörkärning i Indien, hvilken utföres medelst handsnodd, jfr *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 1884—85, s. 236; elldrillning kallas där betecknande nog kärning.

⁴ Kuhn, anf. arb. s. 13.

⁵ I Homerus *Odysse* I, nionde sången, v. 382 ff., skildras det, hur Odysseus och hans följeslagare borrar ut den enögde jätten Polyfems öga:

14—130153. *Fataburen* 1913.

En fullständig rekonstruktion af drillverktyget efter de grekiska och romerska författarne, Sophokles, Plato, Xenophon, Heyschius, Teophrastus, Teokrit, Appollonius Rhodus, Lukianos, Galenos, Seneca, Plinius, Festus, Diodorus Siculus m. fl.,¹ möter svårigheter, enär de ej inlåtit sig på skildringar af detaljerna. Den slutsats man genom en sammanställning af dem kan komma till är, att vridning eller borrrning förmedelst en pinne i ett stycke af annat träslag varit traditionell vid uppgörandet af den sakrala elden. Huruvida man därvid använt handsnodden eller, varierande, några af de andra här nämnda typerna, den frågan måste lämnas obesvarad, jfr t. ex. sid. 193, not 1.

Annorlunda ställer det sig med saken på germanskt och slaviskt område, hvarifrån litteraturen bevarar flera minutiösa skildringar af handsnoddrillen. Merendels ansluter sig metoden där till den ofvan i p. 72 ff. omnämnda, d. v. s. man har vridit med en horisontal pinne mellan dörrposter,² eller i marken nedslagna stolpar³ eller,

Desse, gripande raskt den i änden spetsade staken,
stötte den ned i ögat, och jag, som rest mig i höjden,
vred den omkring; och liksom en man med borret en skeppsbalk
borrar, men nedantill andra på bägge sidorna vrida
kring med en rem, och borrrningen går fortlöpande ständigt:
likaså tryckande ned i hans öga den glödande staken
vredo vi etc. . . .

Marcus Wallenbergs öfversättning, Linköping 1819.

¹ Jag hänvisar till litteraturförteckning och citat i Adalbert Kuhn, *anf. arb.* sid. 38 och (framför allt) M. H. Morgan, *anf. arb.*; vidare M. Planck, *Die Feuerzeuge der Griechen und der Römer und ihre Verwendung zu profanen und sakralen Zwecken*, Gymnasialprogramm, Stuttgart 1883—1884.

² L. E. Rochholtz, *Deutscher Glaube und Brauch im Spiegel der heidnischen Vorzeit etc.*, Berlin 1867, II, s. 144 f., en synnerligen noggrant utförd originalanteckning. — Bernhard Olsen, *Illustreret Tidende*, Köpenhamn 8 august 1886, med illustration föreställande elddrillning mellan tvänne stolpar på en loge. (I Dansk Folkemuseum förvaras 4 dylika Ildstolper, och i Märkisches Museum i Berlin ett par praktiga exemplar »Nothfeuerpfosten».) — J. Grimm, *anf. arb.* s. 572.

³ Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1895, Bd 25, sid. [67], »Hexenbraten» (nödeld) i Tyrolen, som man skulle dansa omkring och springa öfver, uppsats af L. W. Schroeder. — Zeitschrift für österreichische Volkskunde, Wien 1900, VI, sid. 166—167, tvänne notiser om snoddrillens användning för framställande af helig eld, hvaröfver sjuka människor och djur skulle gå (Bosnien och Herzegovina). — Internationales Archiv für Ethnographie, *anf. uppsats*; illustrationen, Taf. II, fig. 2, visar hur man här söker förstärka det automatiska trycket genom ett kring båda stolparna bundet tåg. Elden användes till renande af folk och boskap (Serbien). — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1896, III, sid. 574,

såsom i p. 69, 71, mellan dörr och dörrpost.¹ Att den omständliga vridproceduren mellan stolpar eller vid dörrar traditionellt sammanhänger med naturmedicineringen, därom vittnar innehållet i anförda notiser nogsammt.

Till metoden med löst tryckstyeke, så vanlig hos oss, se p. 57—76, har jag anträffat endast ett par motsvarigheter inom det öfriga Europa.²

Uppfinningen af snoddrillen betecknar utan tvifvel ett steg framåt inom den primitiva eldtekniken. Med den blef vridningen effektivare och mindre svår, den kunde lättare utföras af framför allt den ovane, som tilläfventyrs egde större styrka än händighet. Med applicerandet af en båge till snodden har systemets höjdpunkt uppnåtts. Hough uppger, som redan nämnts, att han med en bågdrill lyckats göra eld på sex gånger kortare tid än med handdrillen under lika förhållanden. Till denna typ öfvergå vi nu.

c. *Bågsnodd-drill*, förk. *bågdrill*. Består af samma delar som handsnodd-rillen: hård, tryckstyeke, drillpinne och snodd, därtill af en båge, »drillbåge», »drillpiska», som är knuten vid snodden.

P. 77. »Vre-eld» använde finnarna att bränna svedjor med, ty de ansågo, att den var mycket kraftigare än vanlig eld. De hade en pinne af hårdt trä, som de kringvredo med ett snöre, som satt i en båge. Snöret lades i dubbelslag kring pinnen. Borgsjö sn, Medelpad.³

P. 78. Fig. 40 visar brukaren Lars Gren från Ekshärad, Värmland, handterande en bågsnodd-rill. Tryckstycket består af en mot magen stödd brädlapp och hården af en tämligen färsk björkstubbe. Gren valde afsiktligt en sådan för att visa mig, hur lätt man kan

två notiser; den ena illustrationen visar, hur en medhjälpare medelst ett tåg pressar tillsammans stolparna, å den andra varierar anordningen så till vida, att stolparna äro fästa på en brädlapp i stället för i marken, hvarigenom det hela får karaktären af en apparat. Vridelden användes till bot.

¹ Wissenschaftl. Mitteil., IV, s. 433 (Bosnien, uppsats af Lilek). — Zeitschrift für österreichische Volkskunde, anf. årg., s. 167.

² Dr Hans Sperber, hvilken jag tackar för flera upplysningar, har aftecknat en tyrolsk drill i Mus. für österr. Volkskunde, Wien, som synes höra hit. Men de lösa träna föreställa måhända pålar såsom vi sett s. 210 r. 15 och not 3. — Sandvig, anf. arb., sid. 26. Metod som i fig. 30, därvid en fiskare drillar mot båt-kanten för att bota fiskredskapen. — Troligen hör den af Grimm, anf. arb., s. 573, efter Tobbler anförda drillningen också hit.

³ Meddeladt af folkskolläraren Levi Johansson efter John Månsson i Ede.

få att ryka äfven i rått virke. När man verkligen tänker göra eld, söker man dock upp något som är torrt.¹

Fig. 40. Bågsnoddrill. Värmland.

riktades mot en torr trädstam på marken. Tryckande på pinnen med något, som han höll i vänstra handen, och förande bågen med den högra, fick han snart glöd, som han uppfångade med torrt gräs och rask.³ Fig. 41; jfr fig. 42.

P. 81. »Då jag var omkring 12 år,» berättar landtbrukaren Måns Andersson från Immeln, Skåne, »fanns det en sjuttioårig gubbe som

P. 79. Åttioårige Andreas Andersson från Svanskog sn, Värmland, berättar efter sin mor, att man begagnade sig af en båge, när man gjorde vrideld. Bågen var af en, drillpinnen af gammal hård, på ytan något murken gran. Denna placerades mot torrt trä, och så hade man en låda med fnöske inunder.²

Anm. Denna anordning visar, att man i det åsyftade fallet vridit horisontalt.

P. 80. En dräng i Norderön, Jämtland, gjorde under en jaktfärd, då man behöfde värma sig, men saknade tändstickor, nödeld på följande sätt. Han knöt fast ett snöre vid en kvist, som böjdes i form af en båge, slog snöret i helslag omkring en spetsad pinne, hvilken vertikalt

¹ Gren är en mycket styf elldrillare och har förut i p. 19, 20, 62 visat oss andra metoder, talat om ändamålet med drillningen och det fnöske, som användes. För Nordiska Museets räkning har han förfärdigat ett kraftigt exemplar af denna typ. Bågen består af en böjd enstam, drillpinnen af gran.

² Meddelande af allmogespelmannen A. Möller.

³ Meddeladt af intendent A. Behm.

hette Munter. Han plägade roa barnen med hvarjehanda påhitt, och däribland var det ett, som jag med framgång härnade efter sedan. Det var att tända pipan med nödeld. Munter gjorde en båge, satte

Fig. 41. Bågsnoddrill. Jämtland.

ett snöre på den och drillade därmed en alpinne öfver en med hvit svamp, *tinner*, beväxt spricka i en torr ekeskålling, som låg på marken».

Jag har fotograferat denna vridning efter sagesmannens anordning. Den motsvarar i detalj den som afbildas i fig. 41.

P. 82. En fotografi af eldvridning i Lyngstern, Medelpad, har kommit mig tillhanda.¹ Denna visar återigen alldeles samma teknik

¹ Genom allmogespelmannen A. Sundin.

som fig. 41. Sagesmannen meddelar, att vridpinnen skulle vara hälst af al och härden af torr gran.

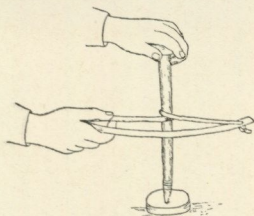

Fig. 42. Bågsnoddrill.
Använd till borrhning.
Efter Mac Guire.

P. 83. Olof Sjöström i Gideå sn, Ångermanland, berättar, att man under samma förhållanden som förut i p. 76 äfven begagnade en båge att draga drillsnodden med. Fig. 43 visar det sätt, hvarpå man med en sådan vred mellan två stolpar. Teckningen är utförd efter fotografi.¹

Af dessa notiser framgår, att man hos oss varierat med bågdrillen nästan på samma sätt som med snoddrillen. Än har man riktat pinnen horisontalt mot härden med ett trä mot bröstet som tryckstycke, p. 78 (och ev. 79),

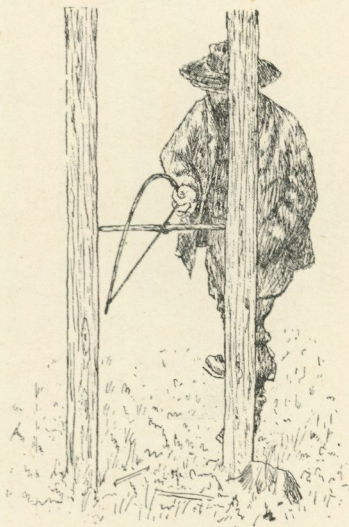

Fig. 43. Bågsnoddrill.
Ångermanland.

fig. 40, jfr p. 62 ff. Denna ställning, ehuru tillsynes naturlig och lämpad att låta drillaren utveckla hela sin styrka, lämnar mig litteraturen egendomligt nog intet mer exempel på. Än har man såsom i p. 80—82, fig. 41, riktat pinnen vertikalt mot härden med en bit i handen till tryckstycke — detta är det vanliga sättet.

Med den i p. 83, fig. 43, beskrifna anordningen öfverensstämmer en med stolpar från Macedonien, förresten den enda jag känner från Europa, där bågdrillen kommit till användning.²

Att döma af litteraturen synes bågdrillen som eldgörningsredskap tämligen blottad på relationer inom vår världsdel. Men detta kan ju i någon mån bero på bristande observation.

¹ Taget på föranstaltande af folkskolläraren A. T. Renlund.

² Internationales Archiv, anf. upps., s. 2, Taf. I, fig. 2.

Från Asien känna vi den från t. ex. dyakerna på Borneo och nordasiatiska stammar, hvilkas kulturområde sammanhänger med eskimåernas, såsom tschuktschernerna.² Bland eskimåerna förekommer den öfverallt, om ock för eldgörning ej i samma utsträckning som den förut beskrifna handsnoddrillen, hvilken anses vara den ursprungligare. Det förut omnämnda, för eskimåerna typiska muntryckstycket af trä eller ben (elfenben, den konkava ryggkotan af en fisk, astragalusbenet af caribou, ren etc.) förekommer äfven vid användning af bågdrillen. Det varierar emellertid med handtryckstycket. Bågarna äro gjorda af hvalrossbetar, vad- eller refben af hjort, endast undantagsvis af trä, och äro ofta prydda med sniderier föreställande jaktscener och djur, ren, hval, säl o. s. v.³

Bågdrillen användes äfven bland indianerna inom den amerikanska kontinentens nordliga delar, såsom vid Toronto i Canada, hvarifrån ett fall beskrifves, som i fråga om den tillfälliga anordningen mycket påminner om mina egna sagesmäns skildringar, Algonquians,⁴ Dacotas⁵ och Inuit-indianerna.⁶ Dessa senare använda muntryckstycke af ben såsom de närboende Inuit (eskimåerna).

Af fynd från Medum, härstammande från fjärde dynastiens tid, har man sökt rekonstruera den gamla egyptiska elddrillen, fig. 44.⁷

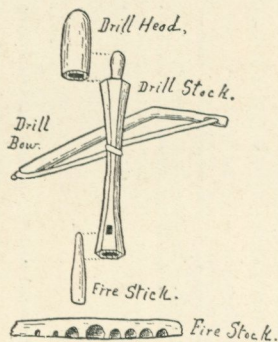

Fig. 44. Bågsnoddrill.
Egypten.

¹ W. Hough, *Firemaking Apparatus*, sid. 569.

² A. E. Nordenskiöld, *Vegas färd kring Asien*, Stockholm 1881, II, s. 125; exemplar från dennes resa finnes i vårt Riksmuseum. — Henry Seebohm, *A Visit to the Valley of the Yenesay in East Sibiria*, s. 109, afbildar en ostjakisk bågdrill, synbarligen begagnad att borra hål med.

³ Hough, *Firemaking Apparatus*, s. 555 ff. — Mac Guire, *anf. arb.*, s. 719 ff. — Henry Youle Hind, *Explorations in the Interior of the Labrador Peninsula*, London 1863, I, sid. 149. — *British Museum, Handbook* *anf. s.*, fig. e.

⁴ Daniel Wilson, *Prehistoric Man*, cit. i Hough, *Firemaking Apparatus*, s. 549.

⁵ Henry R. Schoolcraft, *Historical and Statistical Information respecting the History, Condition and Prospects of the Indian Tribes of the United States*, Philadelphia 1851—1855, III, Plate 28. Tryckstycket där bestående af en stenplatta.

⁶ Emil Bessels, *Die Amerikanische Nordpolsexpedition*, Leipzig 1879, s. 358.

⁷ Jfr W. Flinters Petrie, *Ten Years' Digging in Egypt* (1889—90); Mac Guire, *anf. arb.*, sid. 729, och Wilkinson, *Ancient Egyptians*.

Vi se där de vanliga detaljerna, men dessutom en särskild drillspets. Tryckstycket är förmodligen afsedt att hållas i ena handen.

Genom skriftligt meddelande¹ är den mig vidare känd från Belgiska Kongo. En skiss, kompletterande beskrifningen, anger att härden snarast är en obearbetad träskälla och drillpinnens ställning vertikal, såsom ofvan i fig. 41.

Vid de vridningar jag känner från vårt land har till bågsträng användts snöre. Hos eskimåerna användes vanligen en sträng af sälskinn.

d. Pumpdrill eller balansdrill.

P. 84. Fig. 45, partiet till vänster, ger oss en repetition af snoddriken såsom den framställdes i fig. 27.

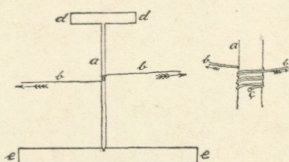

Fig. 45. Pumpdrill.
Värmland.

Vi ta nu emellertid bort det lösa öfverstycket af trä, som hade den dubbla uppgiften att förmedla trycket och bereda stöd åt drillpinnen, och fastgöra i dess ställe en stadig tyngd af t. ex. järn eller sten af godtycklig form. Sedan fästa vi snodden genom en knut, vid midten af pinnen, men för större säkerhet ta vi honom först genom ett hål, *c*, såsom vi se å bilden till höger, innan vi knyta. Då knuten är gjord, fatta vi snoddens båda ändar i ena handen, vira dem några slag i samma riktning omkring pinnen, ta sedan en i hvar hand och rikta dem åt motsatta håll såsom *b, b* med pilar visa. Med pinnen, placerad på härden som förut, kan drillningen nu börja, dock ej på samma sätt som vi hittills varit vana. I stället för att dra med en hand i sänder, dra vi nu med båda samtidigt utåt. Därvid spinnas båda trådarna af intill pinnen, och på grund af farten genom den påsatta tyngden stannar pinnen ej, utan fortsätter med påföljd att trådarna åter spinnas på i omvänd riktning, med händerna samtidigt närmande sig hvarandra. Då dessa ta pinnen, och det sålunda stannar, upprepas nästa manipulation omedelbart på samma sätt, sedan nästa o. s. v. Under sin från- och motrörelse befinna sig händerna ständigt på lika afstånd från drillpinnen, och utan annat stöd än

¹ Af Albert Gustafsson genom Harald Engvall.

det ständigt spända snöret står denna hela tiden upprätt som en annan leksakssnurra i rotation. Genom den speciella appliceringen af snodden kan tyngden, trissan eller hvad det är, således ersätta det lösa tryckstycket både i fråga om tryck och balans. Godtyckligt är det, hvar den placeras, om nedanför eller ofvanför midten, eller i toppen som här.

En inrättning af denna konstruktion har man använt i Silleruds sn, Värmland, för att (på lek) framställa vrideld.¹

Undersökningen visar, att en liknande apparat användts för ändamålet äfven i andra länder. Det synes mig dock påtagligt, att pump-

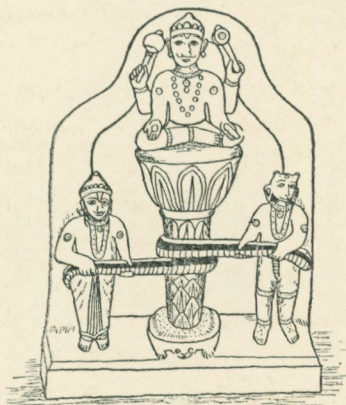

Fig. 46. Indisk gud.
Samudra Mutu.

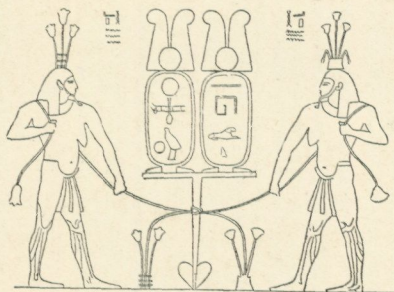

Fig. 47. Pumpdrill.
Egypten.

drillen, som jag nu (efter engelska benämningen *pump-drill*) kallar den, som eldgörningsredskap måste vara af sekundär betydelse i ännu högre grad än de andra drillarna, äfven om den som sådant räknar gamla anor och i indoegyptisk mening rent af kan misstänkas för att hafva varit det normala vid den offentliga sakraleldens framställande.

Fig. 46 återger ur Mac Guires meromnämnda arbete en allegorisk bild, hvori pumpdrillens princip illustreras. Men det sätt hvarpå snodden, här ormen, bör omfatta drillen är förenkladt framställt. Figuren bär underskriften: Indisk gud, Samudra Mutu.²

¹ Enligt meddelande af folkskollärare Fagerlind.

² Ur den text, som åtföljer denna bildframställning, anför jag: »Tag Mandara, berget, till en kärnstaf och Vasuki, ormen, till ett rep. Jag skall sörja för att dina

Bland hieroglyferna på gamla egyptiska saker, stolar, bildstoder och dylikt, är drillen, *sam*, ett ofta återkommande motiv, och återger jag ur Mac Guires galleri, hvilket omfattar en rikhaltig serie, ett exempel därpå i fig. 47. Här, såsom å dem alla, synes disken, tryckbrickan, öfverst, och de dragandes händer befinna sig karaktäristiskt på samma afstånd från drillen. Detta är alltid förhållandet, vare sig afståndet är större eller mindre. Mig synes att Mac Guire har rätt, då han gent emot tidigare forskare häfdar den uppfattningen, att dessa afbildningar åsyfta pumpdrillen. Af bildframställningen fordrar man ej håller här detaljtrogenhet (t. ex. i fråga om snoddens anpassning), då den är utförd med dekorativ förenkling.¹

Det är på experimentell väg Mac Guire löst frågan om snoddens anpassande (sid. 755), ty något direkt förebildligt fall från annat håll synes han ej ha haft att gå efter. Och det resultat han kommer till motsvarar i princip hvad jag framställt i p. 84.²

De egyptiska bilderna afse troligen att framställa pumpdrillen som borrh, ej som eldgörningsredskap.

Å en annan, mera utvecklad typ är snodden fastgjord öfverst på drillpinnen. Dess båda ändar äro dragna i spiral nedåt ett stycke, men sedan sträckta åt motsatta håll och äro slutligen fastgjorda vid hvar sin ände af en lös tvärsticka af rak eller svängd form. Denna typ synes vara känd öfver all världen, speciellt i egenkap af borrhnsverktyg och leksak. Något fall i Sverige eller

fiender (obs. här troligen representerade i bilden t. h. om drillen) skola varda delaktiga af arbetet men ej af dess belöning eller af odödlighetsdrycken. Då togo de berget till en kärnstaf och ormen till en snodd och i oceanens midt blef Hari själf i en sköldpaddas gestalt svängningsmedelpunkten för kärnstafven. Då uppsteg, sittande på en lotus, skönhetens strålande gudinna, den oförlikneliga Sri, ur vågorna.» Författaren tillägger: »Denna indiska tempelbild, ehuru hänförande sig till föremålet kärna, förkroppsligar tydligt Indiens heliga elddrill... Smöret, liksom elden, har i Indien framställts genom en drill, som förut nämnts sid. 209, not 3.

¹ Ur texten anføres: »Föremålet liknar pumpdrillen. Människofigurerna äro kvinnor. Slafvar af icke-egyptisk ras äro ofta representerade, bakhundna vid drillarna under sina herrars sittplatser, och vi kunna föreställa oss, såsom Vishnu sade (se föregående not), att fienderna skulle utföra arbetet, men ej varda delaktiga af dess frukter.»

² Pumpdrillsmetoden användes ofta ombord på båtar vid rengöring af de moppar, som man sopar däck med. Efter hvarje sopning doppas moppen i sjön och drillas, horisontalt liggande öfver relingen, med ett snöre, så att vattnet yr omkring. Snöret lägges omkring skaftet såsom jag visat i p. 84 och fig. 45.

Europa, där den användts för eldgörning, känner jag ej, men däremot hos ett par, tre främmande folkslag, tschuktschern,¹ japanerna² och iroquoisindianerna.³

II. Vridpinnen roterar i *en* riktning.

e. Vefdrill eller nafvadrill.

P. 85. Åttiotreårige Carl Andersson i Annero, Borgstena, Vedens hd, Västergötland, berättar: En söndagseftermiddag sommaren 1865 hade en del manlig ungdom samlats, hvarvid samtalet kom att röra sig om gamla konster och äfventyr, då Johan Svensson från Tyskog påstod sig kunna göra eld »utan bå stål å flinta å tånne-stecka», hvilket dock af åhörarne betviflades. Svensson tog emellertid en träpinne af något slags löfträ, så att den passade in i ett borrhål i en timmerstock, hvarpå han började vrida som med en nafvare tills det började ryka, men fullföljdes icke tills det slog eld eller lågan slog upp. Det hela skedde på lek.⁴

P. 86. »Finnarne, som först slog sig ned här i trakterna, ville aldrig tända svedjor med eld, som var åstadkommen på vanligt sätt, utan det skulle vara »vre-eld». Man hade en trækrok, som såg ut på ett lag som en borrsväng. Jag har inte sett den där inrättningen, men far har talat om det för mig, och han hade hört det af gamla på sin tid. — Den där kroken vredo de rundt i ett hål i en träbit, tills det tog eld.» Detta har berättats af 70-årige Pål Jönsson i By, Medelpad.⁵

P. 87. Jakob Ellman från Ölme sn, Värmland, har personligen meddelat mig, att gossarna i hans hemtrakt plägade göra eld på lek genom att borra rundt med en krokig spak i en på marken placerad torr träklump. Sagesmannen demonstrerar metoden i fig. 48, men anmärker, att borrsvängen skulle vara något krokigare.

¹ A. E. Nordenskiöld, *anf. arb.*, s. 125.

² Transactions of the Asiatic Society of Japan, VI, 1878, sid. 224 (för framställande af den heliga tempeelden).

³ Le Pere Lafitau, *Moeurs des Sauvages Ameriquains comparées des premiers temps*, Paris 1724, s. 242; jfr Hough, *The methods of Firemaking*, s. 398, och *Fire-making Apparatus*, sid. 546; Lewis H. Morgan, *Leagues of the Iroquois*, Rochester 1851, s. 381; Schoolcraft, *anf. arb.* III, pl. 28, och Tylor, *Researches* (med felkonstruktion).

⁴ Meddeladt af tandläkaren G. Blomgren i Borås.

⁵ Uppteckning af hr Levi Johansson.

P. 88. Från Silleruds socken, Värmland, meddelas:¹ Med en krokig gren, som svängdes som en borrhvind mot en plank, fig. 49, fick man spånet i det genom borrhningen uppkomna hålet att kolna och ryka.

Fig. 48. Vefdrill.
Värmland.

P. 89. »I nödfall har man här åstadkommit eld genom att borra med en enpinne i en stubbe. Pinnen böjes och verkar som en borrhsväng, fig. 50. Så berättar 70-årige Sundberg i Skönvik, Medelpad.»

P. 90. Från Växvik, Köla sn, Värmland, meddelas att man vid nödeldsgörning ibland gick tillväga sålunda. Man gjorde en fördjupning i t. ex. en dörr och dito i en brädlapp, och däremellan satte man en krokig eller krokigt böjd käpp, som man vefvade tills rök och eld syntes. Ändamålet därmed var troligen, som vanligt där på orten, att bota svin, jfr p. 72.³ Fig 51 visar metoden. Jfr fig. 52.

P. 91. Riksdagsmannen Jöns Bromée i Hackås, Jämtland, skriver: »Enklaste sättet att få fram vrideld eller nödeld var, att man gjorde en liten urhålkning i sidan på tvänne hvarandra närstående träd och i dessa urhålkningar spände in en lämplig gren eller träd-spröt, så att den blef böjd. På ena ändan af spröten sattes, då den passades in i fördjupningen, en bit fnöske, och så togs i »böjen» af spröten med den ena handen och vefvades rundt, tills det tog eld», fig. 53.

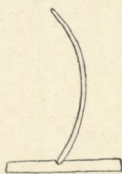

Fig. 49. Vefdrill.
Värmland. Teckning
af G. Fagerlind.

P. 92. Samma förfarande som i p. 91 visas i fig. 54, där Tor Hamrin demonstrerar nödfallsvridning mellan tvänne träd i Håns by, Vemdalens sn, Härjedalen.

¹ Genom folkskolläraren G. Fagerlind.

² Meddeladt af folkskolläraren P. Hertzell.

³ Meddeladt af herrar Karl Rencke och A. T. Byberg.

Voro bågge träden färska, passade man in ett torrt stycke, såsom här, till hård.¹

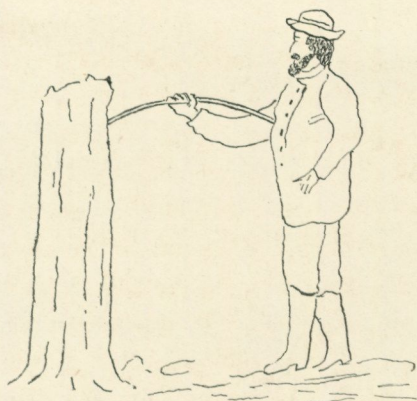

Fig. 50. Vefdrill. Medelpad.
Teckning af P. Hertzell.

Fig. 51. Vefdrill. Värmland.
Teckning af A. T. Byberg.

P. 93. »En tog en torr björkkubb, gjorde ett hål i den, det blef med tiden allt djupare; sen tog man en hassel- eller oxelpåk och gned omkring i hålet. Ofta satte en påken på en borrsång

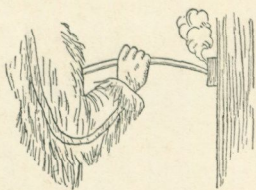

Fig. 52. Vefdrill.
Gauchosindianerna, Brasilien.
Efter E. B. Tylor.

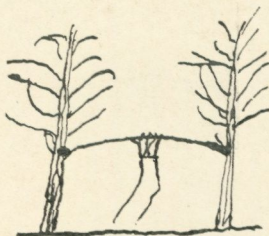

Fig. 53. Vefdrill.
Jämtland. Teckning
af Jöns Bromée.

eller naver, och så var det till att vrida, så det rök om'et. För att lättare få eld, fylldes hålet med fnöske, som en fick ur gamla ruttna björkstubbar, och så fick en hjälpa under med hyfvelkaser och tocket hvad en hade. Men hade man en olycka med kreaturen, då satte en vridelden midt i fähusdörren och hade hålet i själfva tröskeln. En

¹ Samma metod som i p. 91, 92 skildras från Ångermanland i St. Dagblad 13/12 1900.

fick vrida, så det dröp af hvarrt hår, och då stod di kloke gubba rundt omkring och ropa:

Vrid bara, vrid på,
nu ryker det snart,
mer fnöske på!

På tröskeln lade di plåtar (plåtmynt), utom den borrhade fläcken, plåten tog di bort sedan.¹ Men Skårtebo lagård, prästens, brann 1854,

Fig. 54. Vefdrill. Härjedalen.

då di hade gjort vrideld för kreaturen, men sen var det förstås åskan, som hade slagit eld. På vridelden lade di sedan ved och stockändar och hvad en hade, och så körde di kreaturen både in och ut. Men det hjalp inte i Månstad socken. Sjuken kallade di trollskott, hvar sommar dog 1 och 2 kor för hvar utaf de 5 bönderna i Björnarpaby. Men då sa di kloke, att di skulle gräfva ned två kreatur levande. Och det såg ut som det hjalp, för sen hörde jag aldrig talas om sjuken, för jag flytta därifrån.

¹ Jfr p. 98.

För barn som va sjuka, skulle di förstås ta utaf det, som var i hålet, vreastubbet, di kalla, och torka i en kaffebrännare, eller en gryta och stöta, och när käringa sen tugga en tugga till barnungen, så skulle di doppa'na i det där och komma i barnungen.

Far min sade, att i hans ungdom gjorde di vrideld dan före julafton, som skulle vaktas väl till tredjedagen. Annars blef det otur med kreaturen. Den askan samla di upp och strödde litet i hvarrt bås. Det var vanligt på hvarrt ställe.» — Detta har berättats af Aug. Björnander, Månstads sn, Västergötland.¹

P. 94. »Att roa oss med brukade vi pojkar sätta en pinne i en borrvägg och borra, tills det började ryka. Detta var på 1850-talet», berättar G. E. Ekström från Sko sn, Uppland.

P. 95. »Gnideld brukade man äfven åstadkomma på det sätt, att man med ett vanligt stålborr borrade ett hål uti en torr ekeplanka. Därefter ersattes stålborret med en likaledes torr ekpinne, hvilken var något större än stålborret, och denna kringvreds ansyls sedan så häftigt, att den slutligen fattade eld. Sedan linnetrasan blifvit antänd, lade man denna på en gammal obrukbar stekpanna, och ofvanpå den antända trasan lade man ännu flera linnetrasor, hvarefter pannan med de brinnande trasorna placerades uti en grind. Sedan detta var gjordt, lösgjorde man nötkreaturen i ladugården och därefter ledde man dem öfver elden. Sedan alla nötkreaturen gått öfver elden, lades trasor på pannan och därefter begaf man sig, så fort man orkade springa, till närmaste granne med förfrågan, om han ville hafva gnideld. Antingen nu grannen ville hafva gnideld eller ej, så var han ovillkorligen skyldig att lägga trasor på elden och underhålla denna och i språngmarsch fortskaffa pannan och elden till sin närmaste granne.

På detta sätt fortskaffade man eld från gård till gård, från by till by hela socknen igenom. Gnidelden ansågs för helig, och därför var en hvar, som ägde några nötkreatur, synnerligen angelägen om att kunna få låta sina kreatur gå öfver gnideld, enär denna var ett bland de säkraste medel för att kunna freda djuren från all slags trolldom äfvensom ett kraftigt medel till att förebygga alla slags sjukdomar.

¹ Den skriftliga uppteckningen är gjord af tandläkaren G. Blomgren i Borås.

Gnideld var i bruk på här ofvan angifna sätt i Båraryds sn, Västbo hd så sent som i början af 1860-talet, men har nu alldeles försvunnit.»¹

P. 96. I Vemdalen, Härjedalen, har man stundom använt en »borrsvef» med en träpinne i, när man gjort vrideld. Sagesmannen Tor Hamrin visar detta i fig. 55.

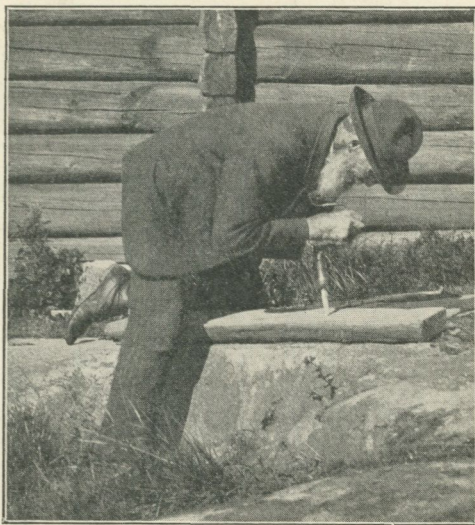

Fig. 55. Vefdrill. Härjedalen.

Till de nu anförda skildringarna af vefdrillen saknar den utländska litteraturen för mig tills vidare i det närmaste alla motsvarigheter, hvilket gäller såväl den primitiva tråkroken, p. 84—91, som den modernare borrarvängen, p. 92—95. Endast hos Gauchosindianerna i Venezuela, Sydamerika, har jag funnit den böjda stickan använd, och dess handtering enl. fig. 52 stämmer ju till punkt och pricka

med den i fig. 50, 51 illustrerade vridningen från Medelpad och Värmland.²

Från Skottland berättas om en inrättning för framkallande af »needfire» eller tein-egin (mot boskapssjuka), där själfva drillen (*auger*, *nafvaren*), var placerad horisontalt som vefven i fig. 54. Vridningen gick i *en* riktning, förmedelst fyra korta armar eller ekrar, fästa i

¹ F. J. Eneström, *Finvedsbornas seder och lif*, Halmstad 1911, sid. 206, jfr p. 101, 102.

² Se Charles Darwin, *Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries visited during the Voyage of Beagle*, London 1870. Hos Darwin finner jag emellertid endast skildringen, ingen bild. Bilden synes vara en rekonstruktion af E. B. Tylor, se *Early History etc.* sid. 241. Angående metoden gör W. Hough den reflektionen, att den är »opraktisk och utan tvifvel lokal». Efter hvad vi sett och hört från vårt land, knnna vi godt lämna denna reflektion åt dess värde. Tylors åsikt däremot är att Gauchosborret är en efterbildning af den importerade europeiska borrarvängen.

»nafvaren», och utfördes af fyra personer. Anordningen var stor och klumpig, och trycket på nafvaren åstadkoms genom att efter hand drifva in kilar.¹

f. *Spinndrill.*

P. 97. »Vid tändning af en mila var det säkrast att då använda 'vredeld'. Sådan erhöles genom att sätta spolpinnen å en spolrock i hastig rotation. Pinnen verkade på ett stycke tunder, som på grund af gnidningen till sist fattade eld. Sådan eld var mycket besvärlig att åstadkomma, men var af annan natur och kraftigare än den vanliga samt medförde lycka vid kolning.» Detta har berättats af gamle Lars Larsson i Grodarne, Uppland, som är född 1807.²

P. 98. Anders Tegelin från Tegelsmora, Harg sn, Tobo bruk, Uppland, berättar följande: Min far, som var född 1812, brukade ibland kola. Han gjorde milorna färdiga redan om våren, men sedan fingo de stå stybbade och okolade till hösten, då han tände dem. Ibland hände det, att det under tiden växte »trollkäringsmör» (ett slags svamp) på dem, och detta var ett dåligt tecken, som betydde att trollkäringarna varit där och förorenat och att milan icke skulle komma att gå bra. För att motverka detta tände han då milan efter gammalt bruk med *vreggeld*. Vreggelden framkallades på en spolrock sålunda. Mot spetsen af spolpinnen, som var af hårdt trä, satte han en trästicka af lösare virke och tryckte till. När han trampat rocken en stund började det ryka, och glöden uppfångades med fnöske. En person stod på andra sidan och tryckte emot, för att spolinrättningen ej skulle vika undan. Detta kallades »att spinna eld», som sagesmannen själf demonstrerar i fig. 56.

Ibland när man gjorde vreggeld, skulle man ha kopparslantar med.³

P. 99. I Tierp i Uppland spann man eld om långfredagsmorgonen; den kallades *vremotseld* och »skulle has med, när man for till Blåkulla».⁴

¹ Fullständig beskrifning hos James Logan, *The Scottish Gaël or Celtic Manners as preserved among the Highlanders*, II, s. 64, London 1831.

² Anteckning af läraren Th. Lindblom, Lena, Nord. Museets arkiv.

³ Jfr p. 92.

⁴ Meddeladt af spelmannen E. G. Englund i Tierp. Om utrökning af trollpackor och förnyelse af huselden vid påsktiden skall talas längre fram.

Fig. 56. Spinnendrill, »spinna eld». Uppland.

P. 100. En 60-årig man från Hvitsands sn i Värmland berättar efter sin far, att nödeld frambragtes på så sätt, att man högg ett hål i en stock och däri insatte en träaxel, å hvars yttre ända sattes ett hjul, som med en rem sattes i stark svängning.¹

Obestämda metoder.²

P. 101. »Det har i Wärend i Småland varit lands-sed, att vid utbrottet af stor död, våldsam farsot på folk och få eller annan allmän

¹ Meddeladt af bruksförvaltare E. Edgren i Vägsjöfors.

² Jfr Fataburen 1912, s. 18. P. 101, 102 tillhöra antagligen *e*-typen, s. 219.

nöd, har man öfver landet burit *helig eld*, kallad *Gnid-eld*. Denna eld får sitt namn däraf, att hån framkallas genom gnidning, sålunda, att man med en torr eke-pinne häftigt borrar ansyls (= motsols, från höger till vänster) emot något torrt trä, tills det fattar eld. Den heliga elden, sålunda upptänd, kringbars sedan öfver hela landet, ifrån gård till gård, med den yttersta skyndsamhet, ungefärligen på samma sätt som man af ålder kringfört konungens budkaffe. Kringbärandet gick igenom natt och dag och måtte aldrig stadna, likasom elden ej heller måtte införas under tak. Så snart han på detta sätt kommit fram till någon gård, blef bäraren ståendes ute och ropade med hög röst: 'Gnid-eld!' 'Gnid-eld!' Straxt var allt i rörelse för att noga utsläcka all gammal eld i gården, att tända ny eld af den heliga elden, och att skyndsamt befordra gnidelden till nästa gård. Sedan röktes vid denna nytända eld hela huset, både folk och fä, redskap, fiskedon, skjutvapen o. s. v., och allt troddes på detta sätt bli skyddadt, såväl emot farsoten, som emot annan förgerning. — Seden bibehöll sig länge, och man har ännu kvar en landshöfdinge-embetets kungörelse i Jönköpings län af d. 13 aug. 1764, med förbud emot sådan elds kringbärande.»¹

P. 102. »Gnid-eld fås då man med en ekepinne borar ifrigt anför (motsols) emot et annat trä, till dess det tager eld.» Vässbo härad, Småland.²

P. 103. »Trägårdar som blifvit för giorde skola brännas med vrid eld» (1763).³

P. 104. »Rishumlegård måste brännas med vrideld.»³

P. 105. »När Fä-siukan var i Småland, borrhade de hål i en ek, gnedo med en pinne eld, brände med den samme nio slags trä och läto Creaturen gå deröfver. Detta blef förbjudit och hotat.» Småland (1758).⁴

¹ Hyltén-Cavallius, anf. arb., s. 193—194.

² Frans Westerdahl, Beskrifning om Svenska Allmogens sinnelag, seder etc. Stockholm 1774.

³ J. J. Törner, anf. manusk.

⁴ J. J. Törner, anf. manusk.; jfr Wärend och Wirdarne, I, tillägg och anmärkningar, III.

P. 106. Skogskäringen i Delsbo, Hälsingland, hade hittat en trollpåse i båset hos en ko. Då måste hon åstad och leta rätt på nio sorters ved, som hon antände med vrideld, och brände upp påsen på den¹.

P. 107. »Jag kan meddela att vi här i Husum, Ångermanland, har ett landsmålsuttryck som heter vrenel — vriden eld, som syftar på att elden framkallats genom vridning. Huru mekanismen för denna vridning varit beskaffad kan jag ej nu exakt uppgifva.»²

P. 108. Det talas äfven om att man här i Jämtland genom en i ändan konisk käpp medels borrhning mot ett annat trädstycke åstadkom s. k. *vreeld*.³

P. 109. »En 85-årig gubbe här i Rätan, Jämtland, uppger sig hafva hört talas om *vre-eld* (= vrideld), som skulle hafva framställts medels en rå (otorkad) björkpinnes snabba kringvridande i ett hål i en torr alkubbe.»⁴

P. 110. »Det säges, att här fanns äfven den så kallade vridelden, som vreds i hop förmedelst två hårda träbitar. Man lade någon sorts kork eller *snösk* i mellan. Träbitarne vredos, tils det tog på ryka, och så var det att blåsa, tils det började brinna.» Västerbotten.⁵

P. 111. Å ett torpställe, Harsjöberget, Edsele sn, Ångermanland, såg jag för 20 år sedan på sidan om eldstaden i boningsrummet en träplatta fastdöflad vid väggen. Den begagnades till att vrida eld i och hade flera hål. Ett var alldeles förbrändt.⁶

P. 112. Fig. 57 visar stalldörrpartiet af den nyss på Skansen uppförda skånska gården från Raflunda, Albo hd. Till höger synes ett ekbräde med hål i. Gårdens gamle ägare visste att förtälja, att detta skulle hafva användts för elddragning.⁷ Hålen äro borrhade 2 å 3 cm. djupa. Detta bräde liknar vid hastigt påseende en eskimåisk drillhård, som till följd af flitigt begagnande fått en mängd hål, se fig. 39.

¹ Meddeladt af nyckelharpospelaren Jonas Skoglund.

² Meddeladt af riksdagsmannen Emil Molin, Dombäcksmark.

³ Meddeladt af Bengt Bixo, Mörsil.

⁴ Meddeladt af landtingsmannen C. Brennerfeldt, Rätansbyn.

⁵ Meddeladt af Nils Jonsson, Edlunda.

⁶ Meddeladt af riksdagsmannen P. E. Hedström, Helgum.

⁷ Enligt meddelande af intendenten Axel Nilsson.

Vi sågo i p. 111 en drillplatta med flera hål omtalas, visserligen placerad vid eldstaden, och i det föregående har jag anført flerfaldiga exempel på elddragning vid dörröppningar både hos oss och annorstädes. För ytterligare jämförelse bifogar jag ett citat ur anförda notis af Rochholz: »Den, som med uppmärksam blick betraktar månget äldre bondhus i öfre Suren- och Winenthal, märker vid båda dörrposterna till ladan och stallet ett par, ofta till och med en hel

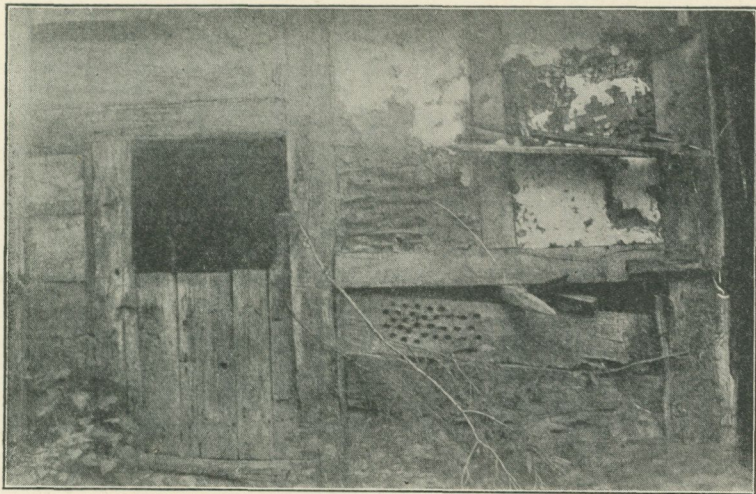

Fig. 57. Bräde med borrhål. Skåne.

rad midt emot hvarandra stående borrhål, som dels äro alldeles urrundade och glättade, dels djupt urbrända och förkolade.»

Vid närmare undersökning finner man emellertid äfven inne i Raflundagårdens uthus ett bräde liknande det vid dörren och för öfrigt allestädes på väggarna en oförklarlig mängd borrhål. Något spår af kolning eller öfverhufvud taget drillning har jag ej kunnat upptäcka. — Borrhålen i fråga må hafva haft hvad ändamål som helst. Hvad jag närmast fäster mig vid är bondens sätt att förklara saken, då det synes röja kännedom om nödeldsväsendet.

P. 113. »Så mycket hafva de personer, som jag frågat, hört från förfäderna, att det kunde hända i skogen ibland att de måste

gnida värme, då företrädesvis träslaget al begagnades, och skulle det tillgå så, att tvenne alvedsträn gnedos emot hvarandra och något tort brännbart hölls intill. Någon särskild apparat har jag ej fått minsta upplysning om.» Köla socken, Värmland.¹

P. 114. »Jag har dock ett dunkelt minne, att jag i min barndom hörde en äldre person omtala, att man förr brukat lägga glöd från nödeld utanför fähusets tröskel så, att kreaturen fingo gå däröfver, då de om våren första gången skulle ut på bete. Det skulle i likhet med den i tröskeln inslagna ormen skydda för ondt.» Västergötland.²

P. 115. »Vid vandrigen i storskogen hittar man ibland i löfträdsvedjor grofva klumpar efter stammar af al, blågröna till färgen. Sådana klumpar togs hem och torkades, och emedan detta trä var 'eldfnost' användes det att gnida eld med. Sedan man då slutat elda för den gången, plockades björktundern från och lades i den heta askan, och denna tunder var i stånd att länge glöda och hålla eld vid makt i flera timmar.» Delsbo, Hälsingland.³

P. 116. »Jag påminner mig, under det jag nu uppräknar alla dessa dårskaper och dumma inbillningar, när, för några år sedan, ett rykte blef utspridt, att boskaps och hästesiuika yppats uti Östergötland och Jönköpings län, att här uti Fögderiet inkom en eld ifrån gräntsen af Jönköpings län, som bars uti en klut eller någon slags lunta, by från by, lika som en budkafle, med berättelse, bud från bud, det Hans kungl. Majestät, vår då warende allernådigste Konung, från Tyskland, såsom ett botemedel, att dermed bota Creaturen, införskrifvit samma eld, som ej fick bäras in i något hus, utan skulle lemnas ifrån den ena till den andra och genast bäras till nästa by. Jag fick ej veta af detta uptog, förrän det redan var slutadt, och elden släckt; och som ingen skada skedde, så lämnade jag det opåtaladt, helst allmänheten deraf ej hade någon förargelse, utan förnummo, att någon putsmakare det för sin ro uppfunnit, och de som nytjat elden, icke kunde kallas brottslige, när de lydde ett råd, som berättades vara dem gifvet af en nådig Öfverhet, om hvars

¹ Meddeladt af nämndemannen Nils Nilsson, Solberga.

² Tidskrift för Billströmska folkhögskolans elevförbund, påsknumret 1913, s. 16.

³ Meddeladt af spelmannen Thore Härdelin.

ömhet för Fäderneslandet de voro öfvertygade, samt dessutom omöjligt var, at få rätt på uphofsmanen.»¹

P. 117. I Forsa sn i Södermanland gjorde man nödeld mot en ladugårdsdörr. Sagesmannen² tror sig minnas, att man hade elden i dörröppningen och dref boskapen öfver den.

P. 118. »Då jag J. P. W(allensteen) var med mine föräldrar på Högstorps gård uti Säby socken uti Småland 1764 lopp där en skara af käringar ikring med afskrift af ett himelsbref Likaledes lopp en annan skara af käringar där omkring med himelseld, som aldrig skulle slockna. Den som deraf fick tända och behålla eld uti sitt hus ansåg sig lycksalig, inga olyckor, inga troll eller trollpackor skulle hafva magt med det sama. Same Informator, som sedan blef Capellan uti Löth socken vid Norrköping utsläkte och denna eld uti käringarnas åsyn, de skriade till himelen och ropade hämnd öfver denne ogudaktige utan like. Den nitiske Kyrkoherden uti Säby, Prosten Petrus Tranberg, gorde oftast föreställningar från Prädikstolen till sine åhörare om desse och flere andra galenskaper. Det gorde dem endast försiktigare och varsamare att låta vidskepelseerna komma till hans kunskap.»³

P. 119. Gnideld buren i ett ruttet bokvedsstycke mellan de två gårdarne, där de två parterna bodde, framtvingade äfven »kärlek».⁴

P. 120. »Nödeld», berättar E. Fundin från Funäsdalen i Härjedalen, »har ju ock användts här, när man vid resa ut glömt medtaga elddon. Men aldrig hörde jag af min far (f. 1794), att den elden skulle ha någon annan egenskap än vanlig».

Återblick.

Att gnid- och vridmetoden förekommit hos oss någon gång ännu på senare tid för uppgörandet af den husliga elden, därpå tyda upp-

¹ Magnus Gabriel Crælius, Försök till Ett Landskaps Beskrifning uti En Berättelse om Tuna Läns, Sefwede och Aspelands Häraders Fögderi etc., Calmar 1774, sid. 90.

² Antikvarien T. J. Arne.

³ J. P. Wallensteen, Vidskepelse, Vantro och Huskurer i Danderyd och Lidingö i slutet af 1700-talet. Utgifna af E. Hammarstedt. Stockholm 1899.

⁴ Tobias Norlind, Svenska allmogens lif. Stockholm 1912, s. 584..

gifterna i p. 27, 111, 115. Någon gång förvarade man nödeldshärden som ett husgeråd, p. 16, 111, 115. Oftast har man emellertid, som vi sett, gjort nödeld för nöds skull, då man varit utan tändstickor eller stål och flinta under vistelsen i skog och mark,¹ på lek² och sist men icke minst i kurativt och profylaktiskt syfte.³

Uppgiften i p. 81 (från Skåne), att man drillade öfver en spricka i en torr ekeskålla, döljer ett primitivt drag, som fötjänar närmare beaktande. Mångenstädes hos de vilda folken har man gjort den iakttagelsen, att glöd erhålles snabbast och säkrast, om vid drillpunkten finnes ett litet aflopp eller ränna, hvori det afnötta trämjölet samlas och magasineras värmet. Hvarhålst från dessa folk vi betrakta drillhårdar, se vi alltså ofta en med något verktyg gjord, afledande fördjupning åt sidan eller rakt ned (då drillhålet befinner sig vid kanten af härden, t. ex. i fig. 28).⁴ Det kan knappast lida något tvifvel om, att det varit den naturliga sprickan eller skåran, som ursprungligen utgjort förebilden till dessa »mjölrännor». Möjligt är att den i p. 95 omtalade, förberedande åtgärden med stålborret haft till ändamål att samla »vridstubbet» på botten af hålet.

Om trädslaget har man gjort olika erfarenheter, och uppgifterna om dess användning variera. Där eken finnes, såsom i Småland, dominerar nog den;⁵ sist i norr nämnes detta trädslag från Dalsland och Uppland. Men redan i Västergötland framträder en afgjord öfvergång till andra trädslag såsom oxel, asp, al och hassel.

¹ Jfr Zeitschrift für Ethnologie 1906, s. 713 (Formosa): Förr skall man ha gjort eld med gnidning, och ännu förekommer det på jaktfärder i bergstrakterna, då man är utan eld. — Plinius, Naturalis Historia XVI, berättar, att man gör nödeld bland arméernas utposter och bland herdefolk, då man tillfälligtvis är utan stål och flinta. — Se vidare Tylor, Researches etc., s. 252.

² Som barnlek nämnes elddragningen några gånger från Tyskland.

³ Det vanliga på europeiskt område.

⁴ Se t. ex. W. Hough, anf. arbeten. Ofta hafva de eskimåiska härdena nedtill en afsats, hvarpå det genom hålet nedrinnande mjölet samlar sig. På så sätt hindras det från att blanda sig med snön.

⁵ Eken var äfven på tyskt och anglosaxiskt område eldträdet par préférence; det är det enda som nämnes i litteraturen med å rad 2 följ. sida angifna undantag. Henneberger säger visserligen (i anf. arb.) »efter de naturkunniga»: om man gnider »ephewen holtz» (= murgröna) och »lorbeerholtz» hårdt på hvartannat får man eld, men möjligen citerar han klassiska källor.

Af vissa uttalanden synes det mig som om norrut alen intoge rang och värdighet af speciellt eldträd, fastän gran¹ och björk² nämnas nästan lika ofta. Tillfälligtvis omnämnas furu, en och sprakved. Mest allmänt är det nog, att man vid elddragningen använt tvänne trädslag, och mången som jag frågat om sådant har uppgifvit, att han endast visste, att man begagnat två olika, ett hårdare och ett mjukare. Detta är nog också både hos oss och annorstädes en regel, fastän ingalunda en undantagslös. Vi erinra oss t. ex. uttalandet i p. 41, att gran mot gran tog bäst, och från andra håll har det uppgifvits, att det skulle vara ek mot ek, eller al mot al.³ Sådana variationer känna vi äfven från naturfolken. De äro öfverallt beroende af hvarjehanda faktorer, af den lokala erfarenheten, af vegetationen, af traditionen, af tillfälligheten etc.

Skola vi närmare studera trädslaget, få vi gifvetvis ej i första rummet fästa oss vid de fall, där man dragit eld för nöds skull och på lek — därvid tog man nog ibland hvad man hittade på utan regel — utan vid de fullt förberedda fallen, där traditionen nogare följdes.

Det gäller öfverallt som ett axiom, att virket skall vara torrt, och jag förstår ej, hur det i p. 109 omnämnda bruket med rå alpinne bör uppfattas, för så vidt man ej får tänka sig detsamma förbundet med någon rituell eldgörning.⁴

Synnerligen intressant är den i p. 115 gifna skildringen af en hård, som är af traditionellt, »eldfnost» trädslag (»felicis materia»,

¹ Nämd af Montanus (= der notar Zuccalmaglio), Die deutschen Volksbräuche, Volksglaube und Mytologische Naturgeschichte, Iserlohn 1858, del II, i kombinationen Eichen- und Tannenholz.

² James Logan, anf. arb. och s.

³ Enligt Zeitschrift für österr. Volkskunde, VI, anf. s., brukades lind mot lind (Balkan) och enl. Wissenschaftl. Mittheilungen III, anf. s., kornell mot kornell. Äfven från indianerna berättas det undantagsvis om drill och hård af samma konsistens, t. ex. i Hough, Firemaking Apparatus, s. 543.

⁴ Om Zuniindianerna i New Mexiko berättas det, att de frambringa den heliga eld, som ständigt brinner i deras estufas, medelst rätt virke; Hough, Firemaking Apparatus, s. 541. — I Biskupa sögur skildras ett underverk: i sama firði vildu menn taka eld með bragðal sem hér er vani til, ok fengu eigi. Sidan vættu þeir sliit i brunni þeim, er vigt hafði Guðmundr biskup, ok með því vatni tóku þeir eldinn þegar i stad. (I samma fjord ville män taga eld med vridpinne, som här sedvänja är, och fingo ingen. Sedan vätte de de slemmiga vattenväxter i den brunn, som biskop G. hade vigt, och med det vattnet togo de genast på fläcken eld).

se s. 193, not 1), som har en murken yta och som hemtages till torkning och förvaring; den kan på grund af detta sägas tillfredsställa fullt professionella anspråk, ty så väljes och behandlas drillhärden hos hvarje vildt folkslag. Se äfven p. 44, 81. Gnid- eller vridytan bör vara murken, så att det för värmemagasineringsen nödvändiga trämjölet lätt bildas. Därför har man med förkärlek vid nödfall i skogen tagit sin tillflykt till murkna, ihåliga stubbar. Gnidning af fullt släta och färska ytor, låt vara torra, leder ej till resultat utan insättande af speciella krafter, jfr p. 18. Antagligen beror den i p. 33 lämnade uppgiften, att man klöf en pinne och gned de *släta* ytorna mot hvarandra på någon missuppfattning.¹

I ett fall, p. 16, uppges att man för att fortare få eld strött svafvel i,² eller begagnat sig af tjära, p. 70. Den senare åtgärden synes ju snarare egnad att motverka friktionen, men förekommer likväl här och där.³

Fnösket appliceras till friktionspunkten på olika sätt, antingen så, att någon medhjälpare håller det intill eller så att man trycker ned det i fördjupningen. Herr A. T. Byberg meddelar från Köla, Värmland, att man klöf drillpinnen i änden och tryckte in fnösket i klyfningen.⁴

Hvad vi genom vår topografiska litteratur känna om dessa primitiva metoder härrör till största delen från Småland, hvars krönikörer utmärkt sig för en pigg och vaken observation. Alla dessa uppgifter handla om den rituella eldgörningen, hvilken synes hafva haft sitt starkaste fäste i detta landskap. Genom det sista insamlandet hafva

¹ Om den mekaniska processen vid trämjölets bildande genom friktionen och dess försättande i glödgadt tillstånd läs Hough, Firemaking Apparatus, sid. 531 f., och The Methods of Firemaking, s. 396.

² Om sand som friktionsmedel hos vilda folkslag, se Tylor, Researches, s. 247, och Hough, Firemaking Apparatus, s. 532; krut användes äfven, se Mittheilungen aus Bosnien, IV, anf. sida.

³ J. Reskius, anf. notis: Die hölzerne Winde wird eingestecket mit Wagenpech und theer (bisweilen mit fett beschmirten lumpen). Eskimåerna doppa stundom drillen i tran, se ofvan s. 208, not 2, och Danish Umiak Expedition, anf. s.; äfven tschukt-scherna enl. A. E. Nordenskiöld, anf. arb., II, s. 125.

⁴ Zeitschrift für österr. Volkskunde VI, anf. s., säger: »Drillstängen måste vara urhålkad i båda ändarne, så att man kan sticka in fnöskbitarne.» Se äfven Zeitschrift für Ethnologie 1906, s. 258 (buschmännen) och Biskupa sögur II, s. 176.

ytterligare några meddelanden inkommit därifrån, dock flera från Västergötland och Värmland.

Inalles har jag från Småland 17 notiser, Västergötland 11, Dalsland 7, Värmland 32, Uppland 5, Dalarna 4, Hälsingland 2, Härjedalen 7, Jämtland 5, Medelpad 8, Ångermanland 8, Västerbotten 2, Gottland 2, Skåne 3, Närke och Södermanland hvartera 1. Från de öfriga landskapen har jag trots flitiga förfrågningar ej lyckats hopbringa något. Då jag lagt min undersökning någorlunda likformigt till samtliga provinser, låter jag med all reservation dessa siffror i någon ringa mån belysa nödeldsbrukets frekvens i vårt land under senare tid. Mest allmänt synes det ha lefvat kvar på vissa platser inom området Småland—Värmland och inom vissa delar af Norrland. Men godt kan man säga, att traditionen om nödelden nu öfverallt håller på att försvinna. Alla de nya uppgifterna härröra ju ur mannaminne, låtom oss i rundt tal säga tiden 1840—1880. Men från tiden därefter har intet beaktansvärdt fall meddelats.

Af de behandlade metoderna synes den med tröskslaga å området Västergötland—Värmland samt den med spinnrock (spinnndrillen) i Uppland hafva en viss lokal karaktär; de öfriga uppträda här och där om hvarandra.

Hur har konsten att gnida och vrida eld uppfunnits? Forskarne hålla på goda grunder före, att människan lärt den af naturen. Karl v. den Steinen¹ anser dock, att det i första hand skett genom att härma *med*, ej genom att härma *efter* naturen. Gnidandet och drillandet vore således enligt hans mening ursprungligen endast reflexrörelser något i stil med barnens oafsiktliga härmningar. Detta kan hafva skett på olika sätt å olika rum vid olika tider. På indoeuropeiskt område voro slinger- och parasitväxterna favoriterna, hvilkas ved man företrädesvis begagnade vid eldgörningen, och Adalbert Kuhn säger, anf. arb. s. 253, att konsten att göra eld där kan tänkas ha uppkommit på det sätt, att man sett eld alstras genom deras gnidande mot stammen och grenarne af trädet, hvarpå de växte. Efter samme författare har jag förut å sid. 96. innev. årg., anfört ett fall af själfantändning. Motsvarande anförde jag från vårt land.

¹ Anf. arb. och kapitel, jfr ofvan s. 196.

I själfva verket finnes det i litteraturen ett rikhaltigt material, som belyser och bekräftar antagandet, att naturen och tillfälligheten varit läromästare i eldgörningen.¹ Flera af mina sagesmän hafva också berättat, att det ibland under deras arbete med borrhning och sådant börjat ryka, hvarvid de, utan att någonsin hafva hört talas om eldgörning med trä, fått för sig, att man genom att fortsätta på detta sätt skulle kunna åstadkomma verklig eld.² De gamle tillskrefvo Dædalus uppfinningen af drillen.³ Huru gammal är konsten? Man vet det ej. Trämaterialet är förgängligt, och hvarken geologien eller arkeologien har, så vidt jag känner, bragt något väsentligt i dagen till frågans lösning. Denna brist medför äfven, att ett material som det framlagda ligger vetenskapligt tämligen isolerad trots alla de påvisade släktdragen och likheterna med andra nationers eldgöringsväsende. Den äldsta kända apparat och kanske den enda bevarade från äldre tider inom gamla världen är förmodligen den från Medum i Egypten, som jag förut talat om, fig. 44.

A. Heidinger⁴ anser, att gnidnings- och borrhningsmetoderna äro mindre ursprungliga (künstlicher) än slagningen. Tylor,⁵ däremot menar, att gnidelden är den äldsta och att ingenting bevisar motsatsen, fastän så lågt stående människor som eldsländarne använda pyriter.

(Forts.)

¹ T. ex. Hough, Firemaking Apparatus, s. 569: många eldar förorsakas i djungeln däraf, att bambustjälkarna under storm gnida mot hvarandra; det oväsen dessa därvid åstadkomma är obeskrifligt. — Vidare Lucretius 5, 1096 ff.:

»Et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans
æstuat in ramos incumbens arboris arbor,
exprimitur validis extritus viribus ignis
et micat interdum flammæ fervidus ardor,
mutua dum inter se rami stirpesque teruntur.»

² I sådant fall är ju eldgörningen sekundär och kännedomen om borrhningen föregår den. Angående borrhningens ursprung läs Mac Guire, anf. arb., s. 667.

³ Plinius, Naturalis Historia.

⁴ Archiv für Anthropologie, Bd 25, Braunschweig 1898, s. 165 ff. Zur Frage der ältesten Methode der Feuererzeugung.

⁵ Researches etc., s. 258.